

ІСТОРИЯ

6

клас

рідного краю

Зміст

ВСТУП

Урок 1	ЯК МИ ДІЗНАЄМОСЯ ПРО СТАРОДАВНЮ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНУ ІСТОРІЮ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ.....	5
--------	---	---

Розділ I НАШ КРАЙ У ДОБУ КАМЕНЮ

Урок 2	ПАЛЕОЛІТ І МЕЗОЛІТ	10
Урок 3	ПЕРІОД НЕОЛІТУ	16
	Додаток до уроків 2–3 НАШ КРАЙ В ЕПОХУ КАМЕНЮ	21

Розділ II НАШ КРАЙ В ЕПОХУ ЕНЕОЛІТУ – БРОНЗИ

Урок 4	ЗАПОРІЗЬКІ ЗЕМЛІ В МІДНОМУ ВІЦІ (ЕНЕОЛІТІ).....	23
Урок 5	ЗАПОРІЗЬКИЙ КРАЙ ЗА ЧАСІВ БРОНЗОВОГО ВІКУ.....	29
	Додаток до уроків 4-5 ЕПОХА ЕНЕОЛІТУ – БРОНЗИ	37
Урок 6	ПЕРВІСНІ ПЛЕМЕНА НА ТЕРИТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ(Перевірка вивченого матеріалу)	40

Розділ III ЕПОХА РАНЬОГО ЗАЛІЗА

Урок 7	КИММЕРЙЦІ	43
Урок 8	СТАНОВЛЕННЯ ВЕЛИКОЇ СКІФІЇ.....	50
Урок 9	РОЗКВІТ І ЗАГИБЕЛЬ ВЕЛИКОЇ СКІФІЇ	58
Урок 10	НАШ КРАЙ У САРМАТСЬКІ ЧАСИ.....	64
	Додаток до уроків 8–10 НАШ КРАЙ У СКІФО-САРМАТСЬКУ ЕПОХУ	70

Розділ IV НАШ КРАЙ В ЕПОХУ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Урок 11	ГЕРМАНСЬКІ ПЛЕМЕНА ГОТІВ НА ТЕРИТОРІЇ НАШОГО КРАЮ. ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ. ГУНИ. АВАРИ.....	72
Урок 12	РАННІ СЛОВ'ЯНИ В ЗАПОРІЗЬКОМУ КРАЇ	76
	Додаток до уроків 11–12 НАШ КРАЙ В ЕПОХУ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	82
Урок 13	ЗАПОРІЗЬКИЙ КРАЙ ВІД РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ ДО РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (Перевірка вивченого матеріалу).....	83
Урок 14	Давня історія Запорізького краю (Повторювально-узагальнюючий)	86
	Хронологічна таблиця ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ	89
	Перелік найвідоміших археологічних пам'яток Запорізької області за епохами.....	90

Юний друже!

У запропонованій тобі книзі розповідається про розвиток людського суспільства на території нашої області з найдавніших часів до VI–VII століть.

Запорізька область знаходиться на півдні України. Вона межує з Донецькою, Херсонською та Дніпропетровською областями. Область розташована в межах Приазовської височини та Причорноморської низовини. Зручне географічне положення, м'який клімат і природні багатства краю створили сприятливі умови для життя людини. І хоча протягом тисячоліть клімат часто змінювався, край залишався придатним для проживання.

Перші люди з'явилися тут ще в давньому кам'яному віці. З тих пір люди ніколи не залишали наш край. Населення області пройшло ті ж етапи своєї історії, що й інші жителі України. Про це розповідають збережені і знайдені вченими історичні пам'ятки у вигляді стоянок, поселень, могильників і скарбів, про це свідчать і писемні джерела, це підтверджують давні та сучасні історики.

Читання цієї книжки викликає почуття гордості за наш край. Тут залишили свої сліди люди кам'яного, мідно-кам'яного, бронзового, залізного віків. Тут розцвіла блискуча скіфська цивілізація і жили войовничі амазонки. Сюди привозили свої вироби греки з майстерень Ольвії, Пантікапею, Херсонесу. Пізніше тут проживали сармати, готи, гуни, анти, авари.

Вивчаючи історію стародавнього світу і середніх віків, ви доторкнулися до захоплюючих сторінок минувшини далекого та близького зарубіжжя. А поруч – своя історія. І вона не менш захоплююча.

Проф. Ф. Г. Турченко, науковий редактор

Відповіді на тестові завдання до уроку 6:

1 – а; 2 – б; 3 – а; 4 – в; 5 – а; 6 – в; 7 – б; 8 – а; 9 – а; 10 – в.

Відповіді до кросворду уроку 6:

По вертикалі: 1 – стоянка; 2 – мазь; 3 – сурма.

По горизонталі: 1 – вох; 2 – пухляк; 3 – курган.

Відповіді на тестові завдання до уроку 13:

1 – б; 2 – в; 3 – б; 4 – ц; 5 – а; 6 – б; 7 – в; 8 – ж; 9 – ж; 10 – а.

Відповіді до кросворду уроку 13:

По вертикалі: 1 – сармати; 2 – Балки; 3 – кіпанка; 4 – Скіфія.

По горизонталі: 1 – Салма; 2 – кікмеріш; 3 – гуни.

А РЯДОМ – ТВОЯ ИСТОРИЯ

Знают индейцев Америки И фараонов египетских. А слышали вы о Киммерии, Бывали ли вы в Скифии?	5
Знают Афины Перикловы, Читают о Спарте вольной. А знакомы ли вы с периплами – Как лучше проехать в Ольвию?	6
Влекут Вавилон, Ассирия, Загадки царей этрусских... А рядом – в Поросье синем – Валы городищ древнерусских.	7
А рядом – в степи курганы И каменные скифов маски, В которых не меньше тайны, Чем в исполинах Пасхи.	8
О викингах с детским восторгом Мы говорим мечтательно. А рядом – своя история, Ждущая открывателей.	9
С. Буйських, археолог, поет	
ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ ГУНИ, АВАРИ	72
Урок 12 РАНИ СЛОВ'ЯНИ В ЗАПОРІЗЬКОМУ КРАІ	76
Додаток до уроків 11–12 НАШ КРАЙ В ЕПОХУ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІВ'Я	82
Урок 13 ЗАПОРІЗЬКИЙ КРАЙ ВІД РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ ДО РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІВ'Я (Перевірка вивченого матеріалу)	83
Урок 14 Давня історія Запорізького краю (Повторювально-узагальнюючі)	86
Хронологічна таблиця давньої історії Запорізького краю	89
Перелік найвідоміших археологічних пам'яток Запорізької області за епохами	90
Програма для середніх загальноосвітніх навчальних закладів ІСТОРІЯ РІДНОГО КРАЮ (Запорізька область) 6 клас	92

ВСТУП

Урок 1 ЯК МИ ДІЗНАЄМОСЯ ПРО СТАРОДАВНЮ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНУ ІСТОРІЮ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ

Все было – скиты, клобуки...

И киммерийцы, роксоланы,

Булгары, готы и аланы,

И гунны, и берендюки,

Киверцы, угры и маджары,

Куманы, бастии, авары,

Налеты турков и хазар,

И злые полчища татар...

А сколько пронеслось их мимо,

Что шли сюда неутомимо

И канули в пучине лет, –

Их лики, голоса, их след...

М. Філянський, геолог, археолог, поет

Згадайте:

- ◆ Як дізнаються про стародавню історію?
- ◆ Який період історії більш тривалий – писемний чи дописемний?
- ◆ Де з'явилися перші люди на Землі?

Як дізнаються про минуле. Про минуле людей ми дізнаємося завдяки писемним і речовим джерелам. Перші з них дають інформацію про події близько п'ятитисячорічної давнини. Про те, як жили люди в стародавні часи, чим вони займалися, про їхні вірування можна дізнатися завдяки такій науці, як *археологія* (наука про старожитності). Саме вона і вивчає матеріальні залишки життєдіяльності давніх людей. Археологія в співдружності з іншими науками (геологією, антропологією, палеонтологією, палеозоологією, етнографією) дає можливість відновити історію людства на всіх етапах її розвитку.

Періодизація дописемної історії нашого краю. Всю дописемну історію розділяють на три великі періоди: кам'яний вік (палеоліт, мезоліт, неоліт), мідно-кам'яний вік (енеоліт), бронзовий вік і ранньозалізний вік. У свою чергу, палеоліт (давньокам'яний вік) включає ранній палеоліт (1,5 млн – 150 тис. років тому), середній палеоліт (150 – 40–35 тис. років тому), пізній палеоліт (40–38 – 12–10 тис. років тому). Середній кам'яний вік – мезоліт – відділений від нас подіями, що відбулися 12–10 – 9–8 тис. років тому, новий кам'яний вік –

неоліт – 6–4 тис. років тому. У кожний з цих періодів відбувалися зміни у виробництві знарядь праці, суспільному устрої, культурі.

В епоху енеоліту (4–3 тис. років до н. е.) поряд із знаряддями праці з каменю з'являються вироби з міді, а в епоху бронзи (3–2 тис. років до н. е.) повсюдного поширення набувають бронзові (зі сплаву міді й олова) знаряддя.

Історія вивчення археологічних пам'яток у нашому краї. Вивчення археологічних старожитностей у Запорізькому краї ведеться з кінця XVIII ст.

Перші розкопки в 1837 р. провів у Приазов'ї німецький колоніст І. Корніс. У цей же час відомий дослідник П. Кеппен вперше оглянув унікальну природно-історичну пам'ятку – Кам'яну Могилу в заплаві ріки Молочної на північ від міста Мелітополя.

Кургани (високі земляні насипи) як давні могильники привертали увагу дослідників у першу чергу. Тому з середини XIX ст. у Подніпров'ї починаються їхні розкопки. Знахідки зі скіфського кургану **Чортмлик** на правому березі ріки Дніпра (сучасна Дніпропетровська область) стали всесвітньо відомими. Найбільш яскраві відкриття в Запорізькій області були зроблені в скіфських насипах – курганах Чмиррова Могила в селі Велика Білозерка, Солоха в селі Велика Знам'янка. Багато з матеріалів розкопок цього часу надходили до музеїв Москви, Санкт-Петербурга, Києва, Сімферополя, Одеси, Катеринослава (сучасний Дніпропетровськ). Це пояснюється тим, що в місті Запоріжжі (у минулому Олександрівську) ще не було свого музею. Його було створено тільки в травні 1921-го року.

У зв'язку з будівництвом Дніпрогесу (1927–1932 рр.) організовується археологічна експедиція на чолі з Д. І. Яворницьким. На всій території Надпоріжжя, що мала опинитися під водою після затоплення, загони археологів вивчали стоянки, поселення, могильники.

У цей час починається вивчення Кам'яної Могили (Мелітопольський район), на стінах печер якої були знайдені малюнки давнього населення, а також ведуться розкопки Кам'янського городища під керівництвом професора Московського університету Б.М. Гракова.

Широкої популярності в середині 50-х років XX ст. набули знахідки в Мелітопольському кургані. У скіфському насипі IV ст. до н. е. знаходилися поховання знатних скіфів із багатим інвентарем. А в 60-ті роки на території міста Запоріжжя було досліджено сарматський курган із багатими знахідками. Цей курган отримав назву **Запорізький**. У межах міста досліджувалося і багато інших насипів епохи пізньої бронзи.

Великий внесок у вивчення старожитностей Запорізького краю зробив О.В. Бодянський. Учень Д. І. Яворницького, він протягом багатьох десятиліть із року в рік обстежував береги Дніпра. Результат

пошуків – виявлення сотень пам'яток від епохи палеоліту до середньовіччя.

З початку 60-х років ХХ ст. у зоні меліоративних робіт на території області археологами були врятовані від зруйнування сотні курганів, що містять тисячі давніх поховань від епохи енеоліту до середньовіччя. Великий інтерес викликали матеріали, знайдені в таких курганах, як **Гайманова Могила** (Василівський район), курган № 13 біля села **Велика Знам'янка**, **Бердянський курган** та ін.

Хто має право робити розкопки? Археологічні розкопки мають право робити тільки фахівці-археологи. Великий внесок у вивчення старожитностей нашого краю зробили співробітники Запорізького обласного краєзнавчого музею, розташованого за адресою: місто Запоріжжя, вул. Чекистів, 29. Фахівці музею обстежили всі райони області й узяли на облік тисячі археологічних об'єктів з метою їх збереження.

Активний пошук проводять учені Національного заповідника «Хортиця». Ними розкопані давні поселення, кургани та святилища. Гідроархеологи (археологи, що працюють під водою) вивчають знахідки на дні річки Дніпро та піднімають їх на поверхню. Зовсім недавно було підняте судно першої третини ХVІІІ ст., створене за проектом козацької чайки.

Найбільші в Європі могильники скіфських часів (IV ст. до н. е.) й епохи середньовіччя розкопують біля села Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського району фахівці Запорізького національного університету. З багатьох міст щорічно сюди на розкопки приїжджають десятки студентів і школярів. Але вони працюють тільки під керівництвом професійних археологів.

Повторюємо: **робити розкопки мають право тільки дослідники, які мають спеціальний дозвіл.** Це пояснюється тим, що археологічні пам'ятки знаходяться під охороною держави. Порушники відповідають перед законом.

Повертаючись із розкопок, археологи привозять великі колекції різних матеріалів. Вивчення знахідок продовжується в лабораторіях. Тут з'ясовується, коли і якими народами була виготовлена та чи інша річ, з яких матеріалів вона зроблена, з яких далеких країв могла потрапити до Подніпров'я. Після повної обробки знахідок готується звіт і передається на вічне збереження до Інституту археології Національної академії наук України.

Як і де зберігаються знахідки з розкопок? Матеріали з розкопок здаються на зберігання в Запорізький обласний краєзнавчий музей, де відвідувачі можуть ознайомитися з ними в експозиції. А результати розкопок публікуються в книжках. Зображення багатьох знахідок можна побачити й на сторінках шкільного підручника з історії.

Музеї є також у кожному районному центрі. На 2000 р. у нашій області налічувалося 19 державних музеїв.

Старожитності можна побачити й у заповідниках області. Найвідомішими є заповідники «Хортиця» на однойменному острові і «Кам'яна Могила» біля села Терпіння Мелітопольського району. Тут просто неба знаходяться виготовлені з каменю зображення давніх людей.

Археологічні пам'ятки з Запорізької області відомі в усьому світі. Матеріали з розкопок були представлені на виставках багатьох країн, опубліковані на сторінках вітчизняних і закордонних наукових праць.

Велику допомогу у зберіганні німих свідків минулого надають школярі, студенти, вчителі, всі, хто не байдужий до славної історії свого краю. Щорічно в музей і археологічну лабораторію університету приносять різні речі (уламок горщика, сокири або монети), випадково знайдені на березі річки, у городі або інших місцях. Завдяки такій допомозі зберігається наша спадщина.

Давні історики про історію нашого краю. На рубежі II та I тис. до н. е. в історії людства починається залізний вік. У цей період залізо прийшло й на територію нашого краю. Джерел про минуле стало значно більше, вони урізноманітнилися. Дані археології про добу раннього заліза і період середньовіччя доповнюють письмові матеріали. Про давні народи розповідають історики Геродот, Страбон, Йордан та інші.

Так, грецький історик Геродот (V ст. до н. е.), якого ще називають «батьком історії», залишив велику кількість відомостей про скіфів, що проживали в Подніпров'ї, про їхній спосіб життя, вдачу, звичаї, військове мистецтво та релігію. Готський історик Йордан (VI ст.) у своїй праці «Гетика» розповідає про войовничих готів.

Звичайно, чим ближче до наших часів, тим більше залишилося й писемних джерел, які розповідають про різні народи.

У сукупності дані всіх наук дають можливість уявити всі сторони життя давнього населення – їхні заняття, звичаї, культуру та традиції.

Краєзнавство. Наука, що вивчає рідний край, називається краєзнавством. У ній активну участь можуть брати всі жителі Запорізького краю, особливо учні. Щорічно десятки школярів задіяні в археологічних розкопках. У них є можливість вивчати минуле й у зимовий період, коли розкопки не ведуться. Найбільш допитливі й активні беруть участь у роботі історичних і краєзнавчих гуртків у школах, в Обласній станції юних туристів, виступають із доповідями на засіданнях Малої академії наук. Переможці конкурсів мають право вступати до вищих навчальних закладів без іспитів.

Питання до уроку:

1. Згадайте, що досліджують археологи.
2. Назвіть дослідників, які проводили розкопки в Запорізькій області.
3. Хто і чому має право робити розкопки давніх пам'яток?
4. Хто і як допомагає археологам у їхній роботі?
5. Де зберігаються знахідки з розкопок? Де з ними можна ознайомитися?
6. Що таке краєзнавство і яку участь у ньому беруть школяри?

Література для читання по темі «Розвиток археології у Запорізькій області»

- ☞ **Новицкий Я.** Остров Хортица на Днепре, его природа, история. Древности. – Запорожжя, 2005.
- ☞ **Тощев Г. Н.** Развитие археологии в Запорожском крае. Пособие для студентов 1 курса исторического факультета ЗГУ. – Запорожье, 2000.
- ☞ **Тощев Г. Н.** Развитие археологии в Запорожском крае (XVII – первая треть XX в.). Пособие для студентов 1 курса исторического факультета ЗГУ. – Запорожье, 1996.
- ☞ **Шевчук С. П.** Археологические исследования в Приднепровье И.Е. Забелина в 1859 – 1868 гг. (в пределах современной Запорожской области). – Запорожье, 1993.
- ☞ **Шевчук С. П.** Археологічна діяльність краєзнавчих музеїв на Запоріжжі в 20 – 30-і рр. // Старожитності Північного Причорномор'я і Криму. Збірник наукових праць. – Т. VII. – Запоріжжя, 1999.
- ☞ **Сушко К.** Тени забытых городов. – Запорожье, 2003.

Терміни для запам'ятовування:

Палеозоологія – наука, що вивчає кістки тварин.

Палеонтологія – наука, яка вивчає кістки вимерлих тварин (мамонта, динозавра та ін.).

Антропологія – наука, що вивчає людину.

Етнографія – наука, що вивчає народи світу.

Краєзнавство – наука про рідний край.

Археологія – наука, що вивчає матеріальні залишки життєдіяльності давніх людей.

Розділ I

НАШ КРАЙ У ДОБУ КАМЕНЮ

Урок 2 ПАЛЕОЛІТ І МЕЗОЛІТ

*Не пес, не северный олень...
Вначале был приручен кремень...*

В. Берестов, археолог, поет

Згадайте:

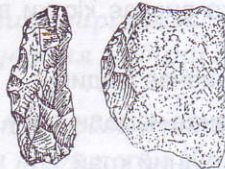
- ◆ Коли давні люди стали заселяти Азію і Європу?
- ◆ Які пам'ятки кам'яного віку ви знаєте?
- ◆ Дані яких наук допомагають вивчати давню історію людства?

Епоха раннього палеоліту. Найперші пам'ятки кам'яного віку в Україні датуються добою раннього палеоліту (1,5 млн – 150 тис. років тому). Однією з найвідоміших є *стоянка* (тимчасове місце проживання людини) Корольово в Закарпатті. І хоча в Запорізькій області яскраво виражених стоянок цього часу поки не знайдено, окремі знахідки знарядь праці з кременю виявлені поблизу сіл **Федорівка Запорізького району, Кінські Роздори Пологівського району, на острові Таволжаному Вільнянського району.** Пошук триває.

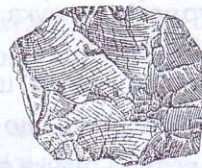
Епоха середнього палеоліту. Цей проміжок часу датується відрізком 150 – 40-35 тис. років тому і характеризується двома льодовиковими періодами. Наприкінці цієї тривалої епохи в холодних степах Причорномор'я, у долинах річок з'являються ділянки лісової рослинності. Саме в цих зручних для життя місцевостях селилися люди. Тут археологами було знайдено стоянки давнього населення. Більшість із

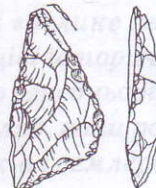
Рубило
(стоянка
Маячки,
Василівський
район)

Скребло
(стоянка Круглик)

Нуклеус
(стоянка Круглик)

Гостроконечники
(стоянка Маячки,
Василівський район)

них знаходилася на берегах Дніпра. Найзначніші з них – це стоянки в селі Федорівка Запорізького району, на західній околиці села Петро-Свистунове, у селі Ясинувате Вільнянського району, на Лисій Горі (місто Василівка) і в селі Балки Василівського району.

Люди, що проживали в цей час, дістали назву *неандертальців*. Вони вміли добувати вогонь, носили одяг зі шкур тварин. Серед знарядь праці, знайдених на стоянках, зустрічаються гостроконечники, ножі, скребла. Неандертальці полювали на бізона, тура, оленя, мамонта. Кістки цих тварин знайдено під час розкопок. Найдавніші люди займалися збиральництвом. Варто зазначити, що вже в цей час з'являються перші житла та могильники (місця поховання людей). Однак на території області їх поки що не знайдено.

Епоха пізнього палеоліту (40–35 – 12–10 тис. років тому). У цей час відбувається формування людини сучасного фізичного типу, людини розумної – «хомо сапієнс». Люди, які жили в епоху пізнього палеоліту, дістали назву *кроманьйонців*.

Поліпшуються природні умови, що сприяє освоєнню нових територій. У нашій області стоянки цього часу знайдені поблизу річкових долин. Здебільшого кроманьйонці селилися там, де жили їхні попередники. Такі стоянки виявлені біля сіл Федорівка, Петро-Свистунове, Улянівка, Балки, Показове, на Лисій Горі. У цей період відбувається переселення груп людей до степового Подніпров'я з північніших районів.

Заняття та суспільний устрій людей епохи палеоліту. Основним заняттям було збиральництво їстівних рослин і полювання. Полювали в основному на бізонів і коней, рідко – на мамонтів. Забійна вага зубра, наприклад, складала 250 кг, а коня – близько 200 кг. Більш різноманітними і якісними стають знаряддя праці. Набувають поширення такі типи знарядь, як пластинки у формі ножа, скребла, різці.

Вчені вважають, що наприкінці пізнього палеоліту людина винайшла лук, стріли та спис, що дало можливість із більшою безпекою полювати на тварин і добувати більше їжі.

Кістки і шкури тварин використовували для будівництва житла. У межах однієї стоянки археологи знаходять до 10 жител, де могли

мешкати від 25 до 100 чоловік. Такі добре збережені житла знайдені в інших, більш північних, областях України.

В епоху пізнього палеоліту на зміну первісному стаду приходять родова організація суспільства. Рід складався з кровних родичів, які вели спільне господарство. При цьому спорідненість велася по материнській лінії, що сприяло становленню *матріархату* – суспільного устрою, при якому чільне місце в родині належало жінці.

Антропологи підраховали, що середній вік людини пізнього палеоліту становив близько 20-25 років.

Мистецтво та вірування кроманьйонців. У суспільстві кроманьйонців склалися релігійні вірування, різні звичаї, виникло мистецтво. На стоянках за межами нашої області знайдені місця культового служіння, кістки мамонта з малюнками, жіночі статуетки. Єдина в Україні пам'ятка з малюнками цього часу досліджується в Запорізькій області. Йдеться про відому **Кам'яну Могилу**. На стінах грота Чаклуна, печер Бізона, Містерій і Кози зображені фігурки тварин (мамонта, оленя, бика) і чаклунів. Малюнки виконані прокресленою технікою. Поруч із Кам'яною Могилою знайдено і стоянки пізнього палеоліту (Ново-Павлівка, Секіз 1).

Кам'яна Могила

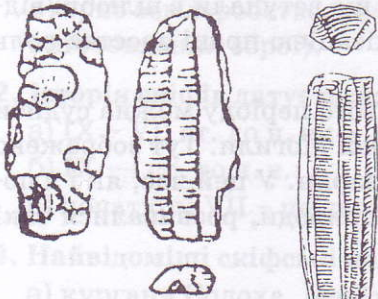
Наш край в епоху мезоліту – середнього кам'яного віку (9–6 тис. років до н. е.). Близько 10 – 9 тис. років тому на зміну палеоліту приходять мезоліт. Для цього періоду характерні зміни в природі: зникають льодовики, остаточно формується мережа річок, устанавлюється сучасна геологічна епоха – голоцен.

Зникають холодолюбні тварини (мамонт, північний олень), все більшого поширення набувають благородний олень, зубр, дикий кінь.

У мезоліті люди оволоділи технікою виготовлення мікролітів (дрібних виробів з каменю), що призначалися для вкладишевих знарядь. Основа такого знаряддя виготовлялася з дерева або кістки, а в

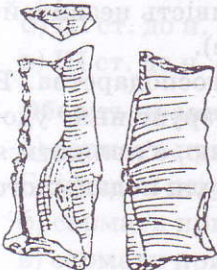
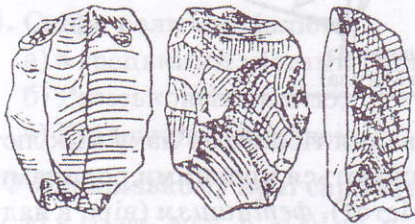

Зображення людини в печері Кози
(Кам'яна Могила)

Нуклеусий
вкладиш (Кам'яна
Могила)

Нуклеус
(Кам'яна
Могила)

Різці
(Кам'яна
Могила)

неї вставлялися вкладиші – гостроко-
нечники, леза, скребла у формі трапе-
цій, сегментів, ромбів. Скріплювали-
ся вони смолистою речовиною. Лег-
кі, але ефективні знаряддя набагато
спростили життя людей. Широко
використовувалися сокири та тесла з
кременю.

В епоху мезоліту основними спо-
собами господарювання були полю-
вання, рибальство та збиральництво.
Полювали винятково за допомогою
лука. Стріли були оснащені кістяни-
ми та кременними наконечниками.
Завдяки використанню лука та спи-
са люди забезпечувалися достатньою
кількістю продовольства.

У межах області відомі різні гру-
пи населення, які умовно відносять
до дніпровського, ненаситецького та
кримсько-приазовського типу.

Пам'ятки епохи мезоліту знайде-
ні на лівому березі Дніпра в селі Ва-
силівка в Надпоріжжі (порожистій
частині Дніпра між містами Запоріж-
жям і Дніпропетровськом), а також
біля Кам'яної Могили та в інших міс-
цях. Знайдено багато мікролітів, тра-
печій.

Про осілість населення свідчить
наявність постійних жител. Знайде-
но, зокрема, напівземлянки. Підра-
хунки свідчать, що на поселенні жило
від 50-60 до 100-150 чоловік. Розгля-
нуті вище пам'ятки датуються 8-7-ма
тисячами років до н. е.

**Похоронний обряд мезолітичної
людини.** У мезоліті вперше з'явля-
ються великі родові могильники. Такі
відомі в Надпоріжжі, на північ від За-
порізької області, – поблизу села Ва-
силівка. Так, у першому з них знай-
дено 24, а в другому – 50 похованих.

Померлих ховали в скорченому положенні на боці чи на спині. Іноді в одній могилі ховали двох, а то і трьох небіжчиків. Багато хто з них були посипані *вохрою* – фарбою червоного кольору природного походження. У кістках багатьох виявили крем'яні наконечники стріл, що вказує на військові сутички різних груп населення. Ці могильники належать до раннього періоду мезоліту. Їх вивчення дало можливість антропологам дійти висновку, що середня тривалість життя в цей період дорівнювала 23-26 рокам.

У цей період Нижнє Подніпров'я освоювалося кроманьйонцями, що прийшли з півночі, і середземноморським населенням, яке з'явилося з півдня. Вони змішувалися між собою, створюючи нові групи, які і розвивалися в наступну епоху.

Суспільний устрій і вірування людини мезолітичної епохи. На думку багатьох дослідників, у цей час формується племінна організація. Плем'я складалося з декількох родів, що вступали в шлюбні відносини між собою. У зв'язку з індивідуалізацією праці зростає роль парної родини.

Про мистецтво та вірування людини цього періоду можна судити з малюнків у печері Кози та блоках Кам'яної Могили. Тут зображено сцену полювання на кіз, фігурки різних тварин. У цей час, як і в попередній період, люди обожнювали сили природи, розвивалися такі

Сцена полювання на диких кіз
(печера Кози, Кам'яна Могила)

форми релігії, як *тотемізм* (віра в існування тісного зв'язку між людиною і твариною або рослиною, які вважаються кривними родичами людини), *анімізм* (віра в надприродних істот), *фетишизм* (віра в надзвичайні властивості предметів), *магія* (віра в можливість незвичайними способами впливати на навколишнє середовище).

У мезоліті посилилася криза привласнюючого господарства. В економіці давнього населення відбуваються значні зрушення: удосконалюється техніка виготовлення знарядь з кременю, з'являються паростки відтворюючих форм господарства. Вони набули подальшого розвитку в період неоліту.

Питання до уроку:

1. Як змінилися знаряддя праці в епоху пізнього палеоліту?
2. Назвіть характерні риси мезолітичної епохи.
3. Розкажіть про еволюцію суспільного устрою в кам'яному віці.
4. Які риси є характерними для мистецтва кам'яного віку?

Терміни для запам'ятовування:

Матріархат – панування жінки в родині та суспільстві.

Стоянка – тимчасове місце проживання людини в епоху каменю.

Пам'ятка – матеріальні залишки життєдіяльності давнього населення (стоянка, поселення, могильник, майстерня, скарб та ін.).

Археологічна культура – група близьких між собою археологічних пам'яток, що розташовані на певній території і мають спільні ознаки.

Колоніст – людина, яка освоює нові території.

Анімізм – віра в надприродні істоти, які містяться в матеріальних тілах.

Тотемізм – віра в існування тісного зв'язку між людиною і твариною або рослиною, які вважаються кровними родичами людини.

Магія – віра в можливість незвичайними способами впливати на навколишнє середовище.

Фетишизм – віра в надзвичайні властивості предметів.

Нуклеус – великий уламок кременю, з якого сколювалися заготовки для знарядь.

Вохра – червона фарба природного походження, якою посипали тіла небіжчиків.

Урок 3 ПЕРІОД НЕОЛІТУ

Згадайте:

- ◆ Де в Запорізькій області знайдено стоянки епохи палеоліту та мезоліту?
- ◆ Як людина добувала собі їжу в палеоліті та мезоліті?

Передумови переходу від привласнюючого до відтворюючого господарства. Протягом багатьох тисяч років первісна людина вживала лише вироблене природою. Вона полювала на тварин, рибалила, збирала трави та коріння. Однак вже на початку мезоліту стала відчуватися нестача їжі. Збільшилася кількість людей. Поступово вимирали великі тварини (мамонт, шерстистий носоріг). Тому давні люди стали освоювати нові території. У зонах зі сприятливими природними умовами вони починають займатися землеробством і розведенням худоби. Поступово ці форми відтворюючого господарства поширюються по всій земній кулі. Археологи в цілому датують цей період від 6 до 4 тис. років до н. е.

Сутність епохи неоліту. Землеробство та скотарство змінили життя людини:

1. Давні люди отримали можливість довго залишатися на одному місці, вирощуючи хліб або розводячи домашніх тварин – кіз, овець, свиней.
2. Для приготування їжі люди навчилися виготовляти посуд із глини. З неї ліпили також статуетки, прикраси. Нові форми господарювання сприяли вдосконаленню знарядь праці.
3. У цей час люди освоїли техніку свердління та шліфування каменю, що поліпшило робочі властивості знарядь. Велике значення мав кремій, з якого виготовляли сотні різних знарядь праці.
4. Важливим було також відкриття ткацтва. Спочатку з волокон диких і культурних рослин (льону, коноплі), а пізніше з овечої вовни люди навчилися прясти нитки. З ниток робили матерію, з якої шили різноманітний одяг.

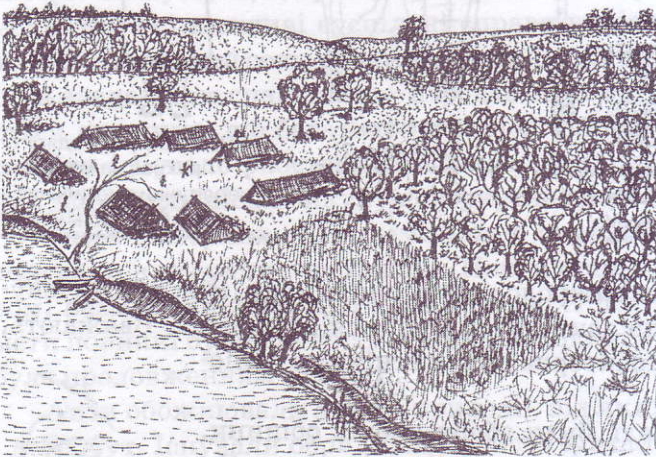
Дослідники назвали зміни, що сталися, *неолітичною революцією*. Таким чином, *перехід від споживання готових продуктів до їх відтворення – основна суть епохи неоліту*. З цього часу розвиток людства значно прискорився. За словами академіка В. Вернадського, відкриття землеробства визначило все майбутнє людства.

Неолітичні племена. У межах України археологи налічують понад 20 різних археологічних культур епохи неоліту. У господарстві одних переважало землеробство, а в інших удосконалювалися полювання та рибальство. До останніх належить і відоме на території області населення **сурської і азово-дніпровської культур**. Назва першої з них походить від місця відомих знахідок у Надпоріжжі. У цій місцевості (**Стрільча Скеля, Собачки**), а також у Приазов'ї (поблизу се-

ла Семенівка) відомі місця стоянок, де проживали названі племена. На місці їхнього перебування зібрано уламки посудин із своєрідною орнаментациєю, крем'яні знаряддя праці.

Відомі пам'ятки азово-дніпровської культури також сконцентровані в Надпоріжжі (острів Вовчок, село Василівка) і Приазов'ї, на ріці Молочна (села Семенівка, Терпіння Мелітопольського району). На місцях стоянок знайдено фрагменти кераміки, вироби з коричневого та сіро-блакитного кременю.

Племена сурської культури сформувалися на основі попереднього мезолітичного населення. Населення азово-дніпровської культури переселилося з території Подоння і в результаті контактів із сусідніми культурами набуло своєрідного вигляду.

Вид неолітичного поселення

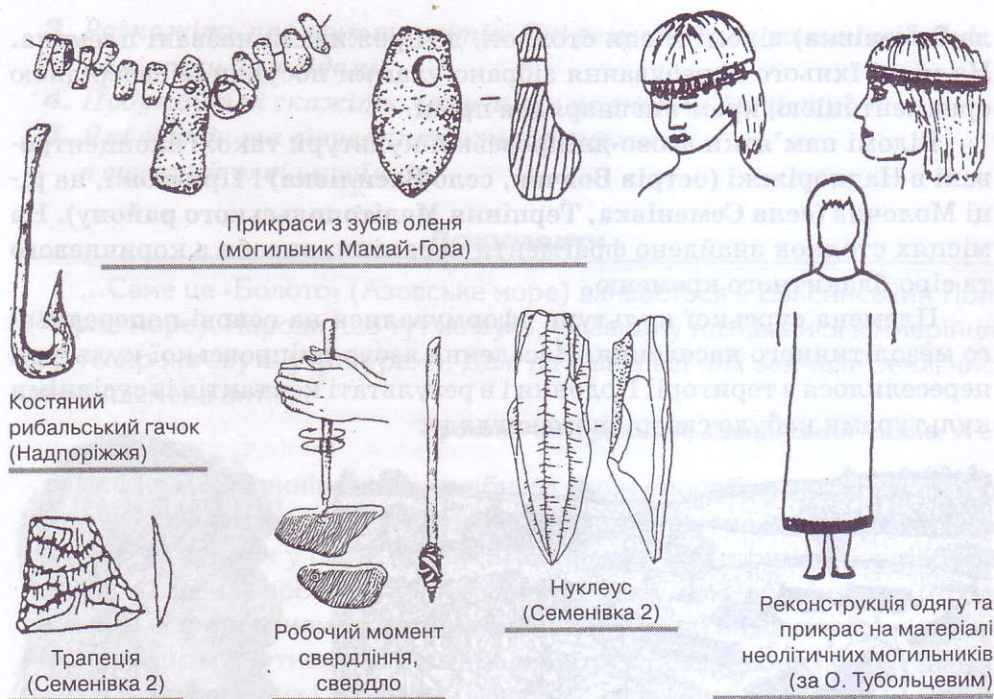
Зовнішність людей
епохи неоліту

Господарство та побут населення. В епоху неоліту люди мешкали в наземних будівлях округлої, прямокутної форми площею 5-6 кв. м або в напівземлянках. Основними заняттями населення були полювання на звірів і птахів, яких було багато в заплавах таких річок, як Дніпро та Молочна, і рибальство. Полювали на благородних оленів, косуль, сайгаків, диких кабанів та ін.

Займалися також скотарством, розводили овець, кіз, биків. Слабше було розвинуте мотичне землеробство.

На високий рівень розвитку кремене-, камене- та кісткооброблювального ремесла, керамічного виробництва вказують знахідки різних виробів. Посуд прикрашався наколками, ямками, прокресленими лініями. Орнаментом вкривалася вся поверхня виробу.

Суспільний устрій. В епоху неоліту основним осередком суспільства був рід, який об'єднував людей, що походила від одного предка.

Прикраси з зубів оленя
(могильник Мамай-Гора)

Костяний
рибальський гачок
(Надпоріжжя)

Робочий момент
свердління,
свердло

Нуклеус
(Семенівка 2)

Реконструкція одягу та
прикрас на матеріалі
неолітичних могильників
(за О. Тубольцевим)

Трапеція
(Семенівка 2)

Рід регулював шлюбні та міжродові відносини. Роди, між якими існували постійні шлюбні зв'язки, об'єднувалися в племена. Вважають, що в цей час рід вже характеризується етнічною єдністю.

Вищим органом влади були збори членів общини. Велику роль у розв'язанні питань відігравав лідер. Як правило, ним був найбільш шанований і спритний мисливець або рибалка, що мав великий життєвий досвід. Нерідко він виступав і в ролі шамана, виконуючи культові дії.

Вірування людини епохи неоліту. Про духовне життя неолітичної людини дізнаємося з матеріалів могильників і наскельних розписів. Перші з них характерні для азово-дніпровської культури. Могильники знайдені поблизу міста Василівка (Лиса Гора), сіл Велика Знам'янка, Вільнянка та ін. Померлих укладали в ямах витягнутими на спині, головою на схід або захід. Іноді в одній могилі знаходилося два-три скелети, окремі черепи. Поховання розташовувалися в ряд. Подружжя намагалися ховати поруч.

Померлих найчастіше в останню путь пишно обряджали, посипали вохрою. За давніми віруваннями, вохра символізувала кров, вогонь, життя. Завдяки фа-

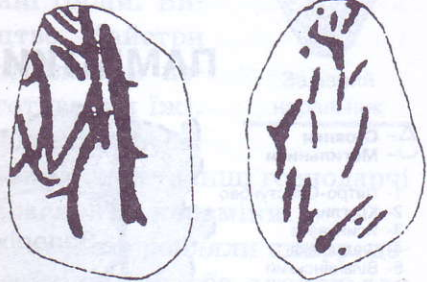
Поховання
(могильник
Мамай-Гора)

хівцям-антропологам і ми знаємо, як виглядала людина епохи неоліту, який одяг і прикраси вона носила.

Деякі з зображень на стінах гротів Кам'яної Могили дослідники відносять до епохи неоліту. Тут відтворені сцени полювання, тварини та риби. Малюнки виконані прокресленими лініями. Окремі предмети мистецтва знайдені й на стоянках.

Зображення тварин
(печера № 57, Кам'яна Могила)

Зображення риб
(печера Бізона, Кам'яна Могила)

Питання до уроку:

1. Чим відрізняється привласнююче господарство від відтворюючого?
2. Які відкриття зроблені людиною в епоху неоліту?
3. Назвіть культури неолітичної епохи на території Запорізької області. Визначте характерні ознаки неолітичних культур.
4. Охарактеризуйте поховальний обряд неолітичних племен.

Література для читання по темі «Епоха каменю»

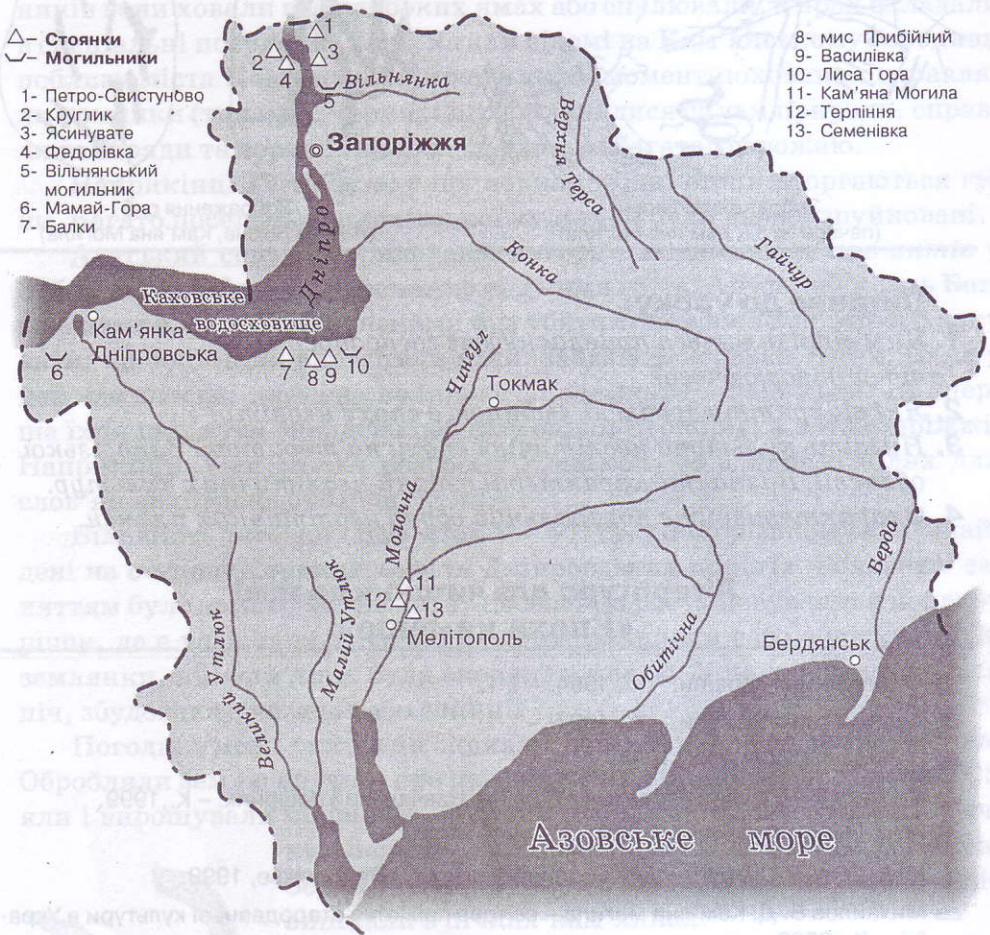
- ☞ Давня історія України. – К., 1994. – Т. 1.
- ☞ Давня історія України. – К., 1997. – Т. 1.
- ☞ Палеолит СССР. – М., 1984.
- ☞ Бунатян К. П. Давнє населення України. Навчальний посібник. – К., 1999.
- ☞ Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. 1.
- ☞ Михайлов Б. Петроглифы Каменной Могилы. – Запорожье, 1999.
- ☞ Михайлов Б. Д. Кам'яна могила – світова пам'ятка стародавньої культури в Україні. – К., 2003.
- ☞ Матюшин Г. Н. Археологический словарь. – М., 1996.

ПАМ'ЯТКИ КАМ'ЯНОГО ВІКУ

- △ - Стоянки
 √ - Могильники

- 1- Петро-Свистуново
- 2- Круглик
- 3- Ясинувате
- 4- Федорівка
- 5- Вільнянський
могильник
- 6- Мамай-Гора
- 7- Балки

- 8- мис Прибійний
- 9- Василівка
- 10- Лиса Гора
- 11- Кам'яна Могила
- 12- Терпіння
- 13- Семенівка

Додаток до уроків 2–3 НАШ КРАЙ В ЕПОХУ КАМЕНЮ

Унікальною, єдиною на території України пам'яткою є Кам'яна Могила в заплаві ріки Молочна, про яку відомо дослідникам усього світу. Цей пісковиковий останець сформувався в період танення льодовика.

Протягом багатьох тисячоліть Кам'яна Могила була місцем для здійснення обрядів у різних племен з періоду пізнього палеоліту до епохи середньовіччя. Величний вигляд кам'яних плит породжував легенди, надихав поетів на віршовані рядки. Одну з таких легенд ми наводимо нижче:

“Завинив чимось богатир Богур перед Аллахом, і той покарав його: звелів вирвати руками з ближчого гірського кряжу камені та скласти з них на березі річки Молочної гору такої висоти, з якої в усі боки було видно степ. Виконуючи повеління Аллаха, Богур рвав з кряжу величезні камені, переносив їх на собі і складав один по одному в зазначеному Аллахом місці. Щоб швидше закінчити роботу, він схитрував: нещільно складав каміння. Більше половини роботи було вже зроблено, коли Богур, зтягуючи чергову глибу, спіткнувся і провалився у залишені ним між камінням щілини, зав'яз там і вмер від голоду. Таке покарання спіткало його за бажання ввести в оману Аллаха, який звелів вітру засипати піском усі щілини і закрити тіло богатиря, чиї кістки понині знаходяться там. Місце ж стало називатися Камінь-гора...”

Михайлов Б. Д. Каменная Могила. – Днепропетровск, 1986. – С. 3.

Каменная Могила

*Застыл небесный камнепад,
Как будто божья длань создала
Его в степи – сей небывалый
Из камня, полный тайны, град.
Из камня, полный тайны, град:
Зияют чёрные провалы,
И на рисунках отблеск алый,
Столетия созданных назад,
Столетия созданных назад, –
В них отблеск жизни не отверсты
И не вернуть былых утрат,
Но вечен полный тайны град.*

С. Ж. Пустовалов, археолог, поет

Треба було тільки дочекатися появи мамонтів та тихого вітерцю. А тоді підпалювати висохлі за літо чагарі, стебла осоки й очерету. Бо мамонти боялись лише вогню... І ми з допомогою вітерцю гнали мамонтів у ями...

Мамонти звернули зі свого звичного шляху, налякані смолоскипами і бігом вогню по траві... Син Ворона кинувся вперед до мамонта, переступаючи йому шлях. Він безстрашно став проти звіра-гори і метнув списа.

О! Який це був хлопець – він з одного удару вибив списом око мамонтові. Та вже за мить його ребра тріснули під ногою тварюки.

А чужинець тим часом вже розкручувався на твердому, метав один спис, другий спис, третій спис у черево звіра.

Мамонт спинив хід. Ступав поволі, поволі. Впав на коліна. З-під лівої передньої ноги в нього цебеніла кров. Але він ще звівся на повен зріст, затрубив, звівши вгору хобота, – кликав своїх родичів на допомогу. І загуркотів у яму. На його заклик з диму з'явилися ще мамонти, ще двоє впало в яму згори на свого смертельно пораненого родича...

Завжди таке вдале полювання було для нашого роду святом.

Логвін Ю. Останній мисливець на мамонтів //
Дерево пам'яті. – К.: Веселка, 1990. – С. 32–33.

Питання до додатка:

- 1.** *Згадайте матеріали уроків 2–3. Народи яких епох залишили свідчення свого перебування на плитах Кам'яної Могили?*
- 2.** *Чому про Кам'яну Могилу, кургани складалися легенди?*
- 3.** *До яких хитрощів вдавалися мисливці на мамонтів?*

Розділ II

НАШ КРАЙ В ЕПОХУ ЕНЕОЛІТУ – БРОНЗИ

Урок 4 ЗАПОРІЗЬКІ ЗЕМЛІ В МІДНОМУ ВІЦІ (ЕНЕОЛІТІ)

*...Тут і заліза властивості, й міді спливли на поверхню;
Міді – спочатку, а потім заліза був пізнаний вжиток:
М'якша в обробці вона, та й запасів її значно більше.
Мідяне рало на полі трудилося; міддю здіймали
Бурю війни, засіваючи широко рани глибокі,
Міддю худобу й поля відбирали, бо збройному люду
Гола, беззбройна юрба все майно хоч-не-хоч віддавала.*

Тіт Лукрецій Кар, давньоримський
поет і філософ

Згадайте:

- ◆ З якого матеріалу виготовляли знаряддя праці в кам'яному віці?
- ◆ Що змінилося в житті людини в епоху неоліту?

Першим металом, з яким познайомилася людина, була *мідь*. Цей матеріал відрізнявся від дерева та каменю. Коли наносили удари, то мідь не розколювалася, а тільки змінювала форму. Людина це помітила і стала викувувати з міді зброю, знаряддя праці.

Однак мідним знаряддям бракувало твердості кам'яних виробів. Тому ще довго люди користувалися виробами з каменю та кременю. А з міді частіше за все виготовляли прикраси, посуд, ножі. Ремісники намагалися зробити мідь більш твердою та міцною. Їхні пошуки та експерименти вели до відкриття нових способів обробки металу. Так з відкриттям міді з'явився новий вид ремесла – металообробка та гірничодобувний промисел.

У світовій історії відкриття міді належить давнім єгиптянам. Це сталося в другій половині 5-го тисячоліття до н. е. Період 4–3 тисячоліть до н. е. прийнято називати *мідним віком* або *епохою енеоліту* (від латинського слова «енеус» – мідний і грецького «літос» – камінь, тобто мідно-кам'яний вік).

Відкриття металу та поява металообробки привели до *значних змін*:

- 1) зросла продуктивність праці;
- 2) з'явився регулярний обмін виробами між племенами;
- 3) виділилися заможні та впливові члени суспільства;

4) поліпшилися умови життя, тому знизилася смертність і зросла народжуваність.

Все це разом призвело до нестачі земель, і племена почали розселятися.

Племена мідного віку. В епоху енеоліту на території Запорізької області виділяються кілька груп племен, зокрема середньостогівські та нижньомихайлівські. Своє найменування вони отримали від назви місця, де їхні культури було вперше знайдені.

Середньостогівські племена. У нашому краї початок мідного віку пов'язаний з племенами *середньостогівської культури*. Назва ця походить від острова **Середній Стіг** поблизу міста Запоріжжя. Тут вперше було досліджене поселення цих племен. Жили середньостогівці в другій половині 4 – на початку 3 тисячоліття до н. е.

Про життя цього населення, його заняття, господарство ми дізнаємося з матеріалів поселень і поховань. Поселення в Запорізькій області розташовувалися на островах Надпоріжжя: **Середньому Стозі, Хортиці, Дурній Скелі** (біля міста Запоріжжя), **Виноградному** (Вільнянський район).

Своїх померлих середньостогівці ховали в спеціальних кам'яних ящиках чи ґрунтових ямах. Небіжчиків у могилах укладали з зігнутими в колінах ногами або витягнуто на спині. Зверху померлого посипали вохрою. Поруч з тілом розміщували посуд, крем'яні ножі та сокири. На поверхні могилу обкладали камінням. Такі **могильники (місця поховання померлих одноплемінників)** розташовували поряд з поселеннями. Поховання середньостогівських племен були знайдені біля сіл **Петро-Свистунове Вільнянського району, Федорівка Запорізького району, Благівіщенка Кам'янсько-Дніпровського району** (див. карту).

Запорізький край завжди мав сприятливі умови для розвитку скотарства. Це безкраї степові простори з багатими пасовищами (їжа), річками (вода).

Середньостогівські племена вели *напівосілий спосіб життя*. Основою їхнього господарства було скотарство. Вони розводили корів, коней, овець, кіз. На-

Зовнішність людини мідного віку

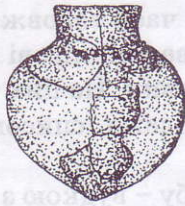
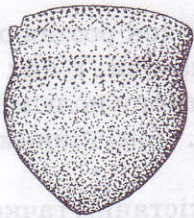
Поховання в кам'яному ящику

Вироби середньостогівців

Мотика з рогу

Прикраса з кістки

Глиняні горщики епохи енеоліту

Крем'яне вістря стріли

Крем'яний ніж

Кістяне шило

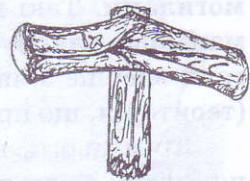
весні, коли з'являлася перша трава, худобу відганяли в степ на випас. Сюди ж вирушала частина чоловіків з поселення, щоб охороняти череду. Випасали худобу в степу доти, доки була трава, тобто до пізньої осені. Коли ставало холодно, всі поверталися до своїх осель. Таке скотарство називається **відгінним**.

Середньостогівці *першими* почали використовувати коня для їзди *верхи*, що дозволило їм освоювати великі простори. Це досягнення стало одним з найважливіших у житті людства. Про приручення коня свідчать знахідки на поселеннях та в похованнях *псаліїв* – частин *кінської вуздечки*. Їх виготовляли з кістки, рогу оленя, а також з дерева.

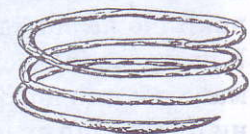
Житла племен середньостогівської культури мали вигляд **напівземлянок**, у яких частина будівлі закопана в землю. Також на території поселення розташовувалися виробничі майданчики для ремесла та загони для худоби.

Середньостогівці розвивали різноманітні ремесла. Вони обробляли камінь, кістку, глину. Мідь купували в сусідніх *трипільських племен* і на Кавказі. Крім цього, зі шкіри корів, коней, овець, кіз шили одяг, взуття, виготовляли *кінську зброю*. З вовни кіз і овець ткали полотно і шили одяг. Ткацтвом займалися жінки.

Дерево було матеріалом для виготовлення посуду, а також для спорудження житла. Для обробки деревини використовували такі знаряддя праці: кам'яну сокиру, точильний камінь, крем'яні сокири та свердла.

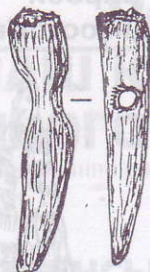
Мідна сокира

Мідний браслет

Псалий

Кістяні псалиї

Свої поселення середньостогівці розташовували в зручній для землеробства місцевості. Землю обробляли мотикою, виготовленою з рогу оленя. Вирощене зерно (жито, пшеницю, просо) перемелювали на кам'яних зернотерках і вживали в їжу. Крім цього, мешканці поселень збирали дикорослі плоди і трави.

У ті часи вздовж річок розташовувалися великі лісові масиви. У них водилися олені, кабани, зайці, лисиці, вовки. На цих тварин полювали. Мисливці користувалися луком зі стрілами, списом. Помічником на полюванні був собака.

Також середньостогівці ловили рибу – вудкою з кістяним гачком, гарпуном і сіткою. Улов вживали в їжу відразу або заготовляли на зиму. Їжею були й річкові молюски.

Нижньомихайлівські племена. Наприкінці 4-го тисячоліття до н. е. в Запорізькому краї з'являються нові племена, які отримали назву *нижньомихайлівських*. Ця назва походить від поселення, що розташоване біля села Михайлівка Херсонської області.

Курган з кругом із каміння

Особливістю нижньомихайлівського населення є поховальний обряд. Своїх померлих вони ховали в курганах – земляних насипах над могилами. Такі поховання були знайдені біля сіл **Виноградне Токмацького району, Вільногрушівка Вільнянського району** та ін. Кургани вперше з'являються в епоху енеоліту в степах Причорномор'я (територія, що прилягає до узбережжя Чорного моря).

Крім цього, на запорізьких землях проживало й інше населення, про яке нам відомо зовсім небагато. Це *новоданилівські племена*. Вперше їхні поховання в кам'яних ящиках були знайдені біля села **Новоданилівка Оріхівського району**. Поселення в Запорізькій області поки що не знайдені. Але відомо, що новоданилівці були скотарями. У них розвивалася обробка металу. З міді робили прикраси. Були такі майстри, що виготовляли якісні знаряддя з кременю. Свої вироби вони продавали сусіднім племенам Подніпров'я, Подунав'я та Кавказу.

Одну з найяскравіших сторінок у давній історії України залишили *трипільські племена*. Запорізькі землі не були частиною території проживання цього населення, тому й немає у нас пам'яток трипільської культури. Але відомо, що між скотарями (середньостогівцями, нижньомихайлівцями, новоданилівцями) та землеробами (трипільцями) існували зв'язки. Вони обмінювалися виробами ремісників (знаряддями праці, посудом та ін.), продукцією хліборобства і тваринництва. Про це свідчить випадкова знахідка глиняної статуетки трипільської культури біля села

Самойлівка Новомиколаївського району. Іноді зустрічаються горщики трипільських майстрів. Так, в одному з курганных поховань біля села **Вишнювате Розівського району** була знайдена трипільська амфора. Вчені встановили, що в глину додавали ячмінь, пшеницю, просо. А малюнок на цій посудині був нанесений чорною фарбою.

Суспільний устрій. Поява курганів – одна з прикметних рис соціального розшарування, яке було характерним для племен мідного віку. Адже для створення таких насипів були потрібні значні людські ресурси.

Про те, що з'явилися різні верстви населення, ми дізнаємося з поховального обряду. Знатних і шанованих людей ховали пишно і з відзнаками. Особливе положення в суспільстві займали майстри. Їх завжди поважали, тому що від їхньої роботи залежав добробут усього племені. Суспільство племен мідного віку складалося з вождів, жерців, ремісників і рядового населення (пастухів, землеробів).

Вірування племен енеолітичної епохи. Люди, що жили в мідному віці, обожнювали природу. Дощ, грім, вітер, посуху вони вважали волею богів. А щоб боги були добрими, їм потрібно приносити дари – жертви (биків, овець, коней). Обряд жертвопринесення відбувався на могильнику. Люди вірили, що після смерті душі потрапляють до «іншого світу». Там вони спілкуються з богами і передають їм прохання живих. Житлом душі вважалася могила. Тому мертвим у могилі ставили горщики, зброю, знаряддя праці, прикраси чи ті речі, якими людина користувалася за життя.

З кінця 4-го тисячоліття до н. е. священним місцем, де відправляли обряди, став *курган*. Його вершина символізувала світ людей, а внутрішня частина – світ предків. Навколо кургану споруджували *кромлех* – *круг з каміння, що був символом сонця та нового життя*.

Таким чином, у Запорізькій області в епоху енеоліту, або міднокам'яного віку, поширюються перші вироби з міді, розвивається землеробство, відгінне скотарство. З'являються конярство та вершництво. Племена мідного віку починають споруджувати кургани.

Трипільська амфора
(с. Вишнювате
Розівського району)

Питання до уроку:

1. Які племена жили в нашому краї в мідному віці. Чому їх так називають?
2. Розкажіть, як ми дізнаємося про життя енеолітичних племен? Як ви розумієте вислів «відгінне скотарство»? Назвіть пам'ятки, розташовані в Запорізькій області. Знайдіть їх на карті.
3. Розкажіть про ремесла та зв'язки з сусідами населення Запорізького краю.
4. Що ви знаєте про устрій суспільства скотарів мідного віку?
5. Розкажіть про вірування племен доби енеоліту.
6. Заповніть таблицю.

Назва племен	Дата існування	Основні пам'ятки	Господарство	Головні досягнення

Література для читання по темі «Запорізькі землі в мідному віці»

- ☞ Давня історія України. – К., 1994. – Т. 1.
- ☞ Давня історія України. – К., 1997. – Т. 1.
- ☞ Энеолит СССР. – М., 1982.
- ☞ Археологія України. Курс лекцій / За ред. Залізняка Л. Л. – К., 2005.

Терміни для запам'ятовування:

Енеоліт – мідно-кам'яний вік в історії людства.

Курган – земляний насип над могилою.

Могильник – кілька поховань одного часу.

Псалії – частина кінської вуздечки.

Напівземлянка – житло, нижні частини стін якого закопані в землю.

Кромлех – круг з каміння, що був символом сонця та нового життя.

Урок 5 ЗАПОРІЗЬКИЙ КРАЙ ЗА ЧАСІВ БРОНЗОВОГО ВІКУ

*Кургани піднімаються, як живі пам'ятки
давно минулих часів і зниклих поколінь,
і начебто говорять:
розкрийте нас – і ви
побачите наше серце!*

Ф. І. Кнауер, професор, археолог

Згадайте:

- ◆ З яких матеріалів виготовляли знаряддя праці, зброю, прикраси в епоху енеоліту?
- ◆ Назвіть відомі вам археологічні культури доби енеоліту в Україні.

Бронза – перший штучний сплав, винайдений людиною. Майстри, що обробляли мідь, шукали спосіб зробити її міцнішою. До розплавленої міді додавали різні речовини. Якось, додаючи олово, людина досягла мети – мідь стала більш твердою і легше плавилася. Це відкриття бронзи належить давнім єгиптянам. На зміну мідному віку прийшов бронзовий, що датується кінцем 3 – 2 тисячоліттям до н. е. Вчені умовно визначають ранній, середній і пізній бронзовий вік.

Ранній бронзовий вік. Ямні племена (XXVII – XIX ст. до н. е.). Особливістю бронзового віку степових районів (куди входить і Запорізька область) є поява єдиних великих племінних союзів. Вони займали величезні території.

В останніх століттях 3-го тисячоліття до н. е. на землях Запорізького краю з'являються племена *ямної культури*. Ця назва походить від способу поховання небіжчика – у ямі під курганом. Ямна культура виникла внаслідок контактів і змішування місцевих

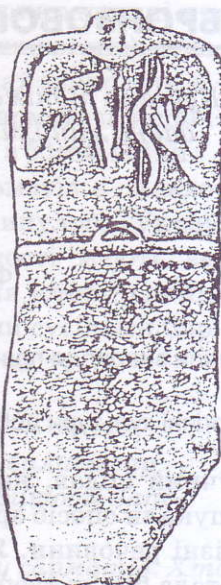
Поховання
ямної культури

єнеолітичних племен і населення басейну ріки Дон. Жили ямні племена **наприкінці 3 – на початку 2 тисячоліття до н. е.** (приблизно XXVII – XIX ст. до н. е.). Поселень відомо мало, і вони невеликі. Житла являли собою напівземлянки. Для їхнього будівництва використовували камінь, глину, деревину. Такі поселення були розташовані на островах у Надпоріжжі: на **Дурній Скелі, Виноградному** (див. карту).

Кургани відомо значно більше. Вони знаходилися біля річок Дніпро, Конка, Вільнянка, Молочна та ін. Багато поховань знайдено під час розкопок курганів біля сіл **Малокатеринівка, Біленьке Запорізького району, Скельки Василівського району** та багатьох інших (див.

Людина періоду раннього
бронзового віку

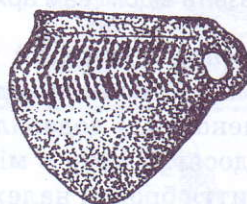
Кам'яна стела
(с. Наталівка
Запорізького району)

Проколка з кістки
(с. Малокатеринівка
Запорізького
району)

Намисто з зубів тварин
(м. Пологи)

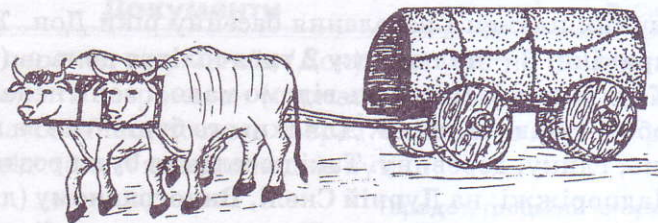

Горщик ямної культури
(м. Приморськ)

карту). Померлих у могилі розташовували на спині з зігнутими в колінах ногами. Тіло і дно ями рясно посипали вохрою. Зверху могилу перекривали колодами чи кам'яними плитами й насипали курган.

Головне місце в господарстві займало скотарство. Розвивалося й ремесло. Майстри обробляли мідь, бронзу і виготовляли ножі, шила, прикраси. З каменю робили сокири, з кременю – вістря стріл, списів, скребла, ножі. Кістки тварин використовували для вироблення проколок, прикрас (намиста). У кожній родині виготовляли керамічний ліпний посуд, тканини, шили одяг і взуття.

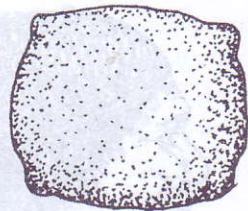
Одним з найвидатніших досягнень племен ямної культури є винахід чотириколісного візка. У нього запрягали биків або коней.

Віз ямної культури

Суспільний устрій ямного населення відображений у поховальному обряді. Знатних осіб ховали з великою пошаною. Для них споруч-

джували окремих курган, а саму могилу перекривали колодами або плитами з каменю. Іноді для цього використовували стели – оброблені кам'яні плити, що нагадували людину чи тварину. У потойбічний світ поважну померлу людину супроводжували дорогі та особливі речі (прикраси, вироби з міді чи бронзи та ін.). Суспільство складалося з аристократії (вождів), жерців, майстрів і рядового населення.

Кам'яна стела

Середній бронзовий вік. Племена катакомбної культури (XXII – XVII ст. до н. е.). На рубежі 3–2 тисячоліть до н. е. в нашому краї з'являються племена катакомбної культури. Вони отримали таку назву тому, що ховали небіжчиків у спеціальних підземних спорудах – катакомбах, а зверху насипали курган. Такі поховання

Поховання катакомбної культури

були знайдені в курганах біля сіл **Заможне, Виноградне Токмацького району, Новоपилипівка Мелітопольського району, Велика Знамянка Кам'янсько-Дніпровського району** та багатьох інших (див. карту). Особливість племен катакомбної культури полягає в тому, що це було зовсім інше населення, не місцеве. Вони прийшли з території Кавказу. З часом підкорили місцевих ямників і розселилися на величезній території – від Кавказу до Дунаю.

Основою господарства катакомбних племен було *відгінне скотарство*. Вони розводили корів, овець, кіз, коней. Поселення розташовували на островах **Перун, Виноградний, Таволжаний, Байда, Хортиця**, на мисі **Лиса Гора** (біля міста **Василівка**). Тут поселенці займалися землеробством, ремеслом, полюванням, рибальством.

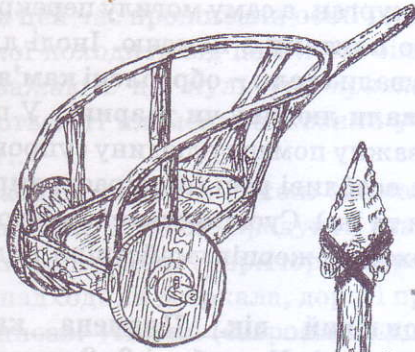
Досягненнями населення катакомбної культури були *бойові колісниці, рало*.

Суспільство катакомбних племен чітко поділялося на кілька шарів. Це аристократія (вожді, жерці, воєначальники), воїни-колісничі, рядові общинники (пастухи, землероби), неповноправне населення (бідняки, полонені).

Приблизно у **XVI ст. до н. е.** на зміну катакомбному населенню приходять племена *культури багатопружкової кераміки (КБК)*. Назва племен походить від способу прикрашання посуду, який вони оз-

Людина катакомбної культури

Бойова колісниця

Підвіска з бронзи. Катакомбна культура (с. Волчанськ Акимівського району)

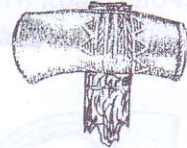
Кам'яне вістря стріли. Катакомбна культура (Аккермень Мелітопольського району)

Горщик катакомбної культури (с. Семенівка Мелітопольського району)

Горщик культури багатопружкової кераміки (сел. Кічкас, м. Запоріжжя)

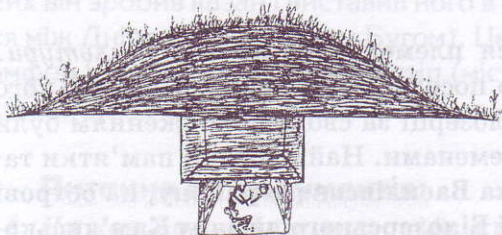
Кам'яна сокира. Катакомбна культура (с. Заможне Токмацького району)

доблювали пружками. Відомо, що це населення займалося скотарством. Обробляли камінь, кістку, дерево. Свої поселення розташовували на островах **Виноградний, Таволжаний**, на мисах (село **Балки Василівського району**). Померлих ховали в курганах, споруджених попередниками. На нашій території такі поховання були знайдені під час розкопок курганів біля сіл **Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського району, Вівчарне та Новоукраїнка Вільнянського району**, біля міста **Пологи – курган Соколовський** (див. карту).

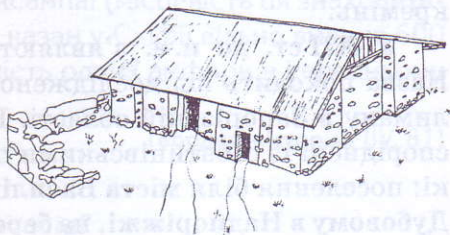
Пізній бронзовий вік (XV – X ст. до н. е.). Племена зрубної, сабати́нівської та білозерської культур. У цей час у природі відбувалися значні зміни – клімат ставав більш вологим. Достатня кількість опадів сприяла підвищенню врожайності посіяних культур. Люди почали надавати перевагу землеробству і переходити до осілого життя. З'явилася велика кількість поселень. Раніше в нашому регіоні селища розташовувалися біля Дніпра. У період же пізньої бронзи населення освоїло землі в глибині степу, де були зручні місця для землеробства. Саме для цього періоду притаманна велика кількість знайдених *скарбів*. Скарби – це набір речей (виробів з бронзи, прикрас), захований у землю. Такі знахідки свідчать про покращення добробуту людей (вони мали що ховати).

На запорізьких землях в епоху пізньої бронзи проживали племена трьох археологічних культур: *зрубної, сабатинівської та білозерської*.

Зрубні племена жили у XV – XII ст. до н. е. Назва племен походить від способу поховання померлих у дерев'яному зрубі або кам'яному ящику. Зверху могили насипали курган чи використовували вже існуючий. Такі поховання були розкопані в курганах біля сіл Балки Василівського району, Велика Білозерка Великобілозерського району, Троїцьке Мелітопольського району та ін. (див. карту). У запорізькі степи це населення прийшло з Поволжя та змішалоя з місцевим.

Поховання епохи пізньої бронзи

Реконструкція житла

У XIV – XII ст. до н. е. проживали споріднені зрубникам племена *сабатинівської культури*. Цю назву вони отримали від дослідженого поселення біля села Сабатинівка Кіровоградської області. Зрубники і сабатинівці жили одночасно до XII ст. до н. е. і мали широкі контакти.

Горщик зрубної культури
(с. Костянтинівка
Мелітопольського району)

Горщик сабатинівської
культури (с. Балки
Василівського району)

Горщик сабатинівської
культури (с. Балки
Василівського району)

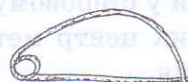
Серп бронзовий
(б. Аврамівка
Запорізького
району)

Ніж бронзовий
(сел. Вознесенка,
м. Запоріжжя)

Кельт (реконструкція)

Шпилька з бронзи.
Білозерська культура
(с. Заповітне
Великобілозерського
району)

Їхні поселення знаходилися поруч (біля річок Дніпро, Верхня Терса, Обіточна, Лозоватка, Берда та ін.). Житла були наземними з кам'яним фундаментом, глиняними стінами та дахом з дерева й очерету.

У господарстві зрубного та сабатинівського населення землеробство і скотарство відігравали однакову роль. Ці племена вирощували просо, пшеницю, ячмінь. Розводили велику та дрібну рогату худобу (корів, биків, овець, кіз). Широко розвинутими були ремесла, особливо обробка металу. Ливарники плавили мідь, бронзу, срібло. З'явилися нові знаряддя праці – бронзовий серп, *кельт* – *універсальне знаряддя у вигляді сокири*. Також обробляли деревину, шкіру, камінь, кремень.

У XII ст. до н. е. з'являються племена *білозерської культури*. Назва походить від дослідженого поселення на березі Білозерського лиману в Запорізькій області. Білозерці за своїм походженням були споріднені із сабатинівськими племенами. Найвідоміші пам'ятки такі: поселення біля міста **Василівка Василівського району**, на острові **Дубовому в Надпоріжжі**, на березі **Білозерського лиману Кам'янсько-Дніпровського району**; поховання в курганах біля села **Заповітне Великобілозерського району**, міста **Дніпрорудне Василівського району** та ін. (див. карту).

У господарстві білозерців землеробство поступово втрачає провідну роль. На перше місце виходить скотарство. Змінюються і житла. Тепер вони мають вигляд землянок чи напівземлянок. Все це пов'язане з тим, що клімат став більш посушливим і прохолодним. Але ремесла не втратили свого значення, особливо обробка металу. Саме через наші землі проходив *торговельний шлях* від Дунаю до гирла Дону. Майстри-ливарники отримували сировину, яка привозилася з карпатсько-дунайських копалень. З металу (бронзи, срібла, золота) виготовляли знаряддя праці, зброю, прикраси та багато інших необхідних речей.

Отже, у бронзовому віці племена, що жили на землях Запорізького краю, досягли значних успіхів у господарстві (скотарстві, землеробстві, ремеслі). Особливо в бронзоливарництві часів пізньої бронзи, коли у степовому Подніпров'ї (його частиною є і Запорізька область) виник центр металообробки. У суспільстві посилювалося розшарування.

Кожна група племен зробила свій вагомий внесок у розвиток земель Запорізького краю. Так, населення ямної культури винайшло чотириколісний візок. Племена катакомбної культури – бойові колісниця та рало. Зрубники і сабатинівці виготовляли бронзові серпи і кельти, а білозерці славилися ливарництвом.

Питання до уроку:

1. Розкажіть про племена, які проживали в Запорізькому краї за часів раннього бронзового віку. Які ви знаєте їхні пам'ятки? Покажіть їх на карті.
2. Дайте характеристику населенню доби середньої бронзи. У чому полягає особливість катакомбних племен? Які ви знаєте пам'ятки катакомбної культури? Покажіть їх на карті.
3. Поясніть, які зміни відбулися в господарстві племен пізнього бронзового віку і чим це пояснюється?
4. Опишіть життя племен зрубної, сабатинівської культур. Які ви знаєте пам'ятки цих культур? Покажіть їх на карті.
5. Що ви знаєте про білозерські племена? Які зміни відбулися в їхньому господарстві, чим вони були викликані?
6. Заповніть таблицю.

Назва племен	Дата існування	Основні пам'ятки	Господарство	Головні досягнення

Література для читання по темі «Запорізький край за часів бронзового віку»

- ☞ Давня історія України. – К., 1994. – Т. 1.
- ☞ Давня історія України. – К., 1997. – Т. 1.
- ☞ Шевчук С. Край Кам'яних могил. – К., 1999.
- ☞ Шилов Ю. А. Космические тайны курганов. – М., 1986.
- ☞ Лесков А. М. Курганы: находки, проблемы. – Л., 1981.
- ☞ Археологія України. Курс лекцій / За ред. Залізняка Л. Л. – К., 2005.

Терміни для запам'ятовування:

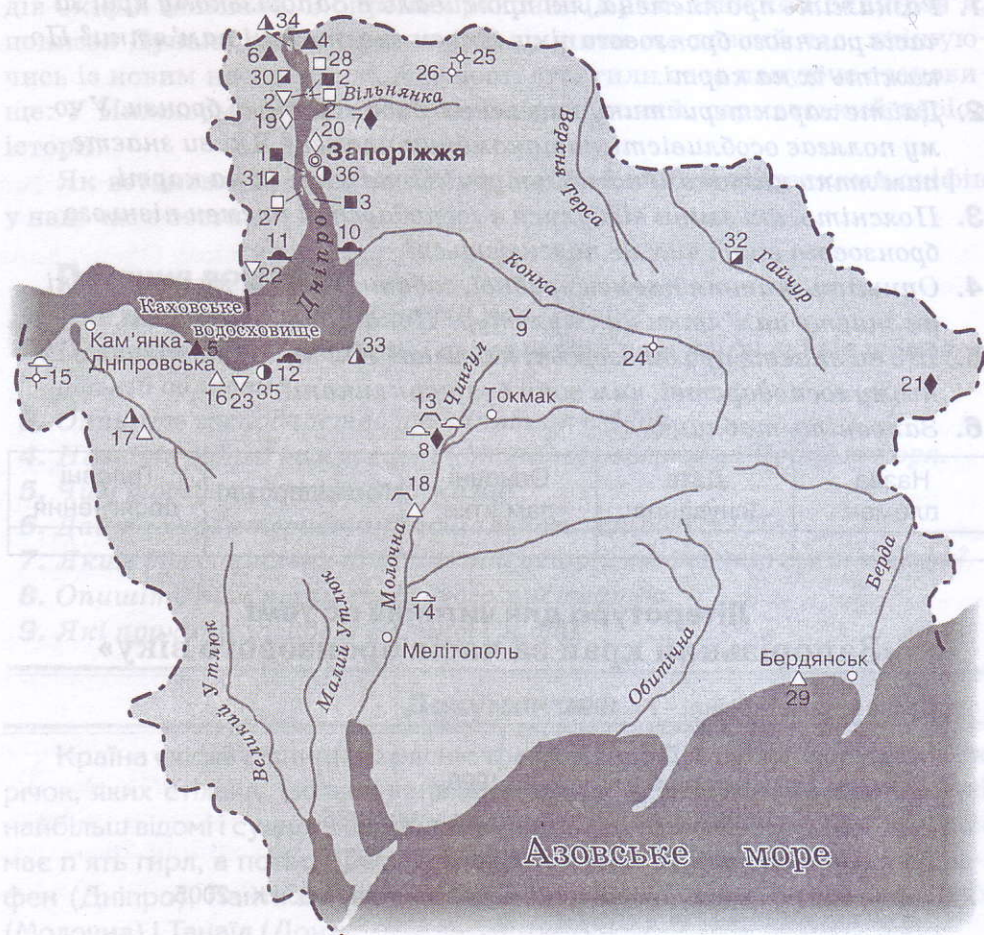
Стела – оброблена плита з каменю, що зображує людину (антропоморфна) або тварину (зооморфна).

Ливарники – майстри з обробки металу.

Кельт – універсальне знаряддя у вигляді сокири з ручками чи без них.

Скарб – набір предметів (бронзових виробів, прикрас), захований у землю.

ДОБА МІДІ-БРОНЗИ

НЕОЛІТ:

- - Поселення середньостогівської культури
- ▲ - Поховання середньостогівської культури
- ◆ - Поховання нижньомихайлівської культури
- ∩ - Поховання новоданилівських племен

БРОНЗА:

- ▲ - Поховання ямної культури
- △ - Поховання катакомбної культури
- ◇ - Поховання КБК
- △ - Поховання зрубної культури
- ◇ - Поховання сабатиновської культури
- ▽ - Поховання білозерської культури
- - Поселення катакомбної культури
- ∩ - Поселення зрубної культури
- - Поселення сабатиновської культури
- ▲ - Поселення білозерської культури
- - Бронзо-ливарні майстерні

- 1- о. Середній Стог
- 2- о. Виноградний
- 3- о. Хортиця
- 4- с. Петро-Свистуново
- 5- с. Благовішенка
- 6- с. Федорівка
- 7- с. Вільногрушевка
- 8- с. Виноградне
- 9- с. Новоданилівка
- 10- с. Малокатеринівка
- 11- с. Біленьке
- 12- с. Скельки
- 13- с. Заможне
- 14- с. Новопилипівка
- 15- с. Велика Знам'янка (Мамай-гора)
- 16- с. Балки
- 17- с. Велика Білозерка
- 18- с. Троїцьке
- 19- с. Привільне
- 20- с. Кічкас
- 21- с. Розовка
- 22- с. Червонодніпровка
- 23- м. Дніпрорудний
- 24- смт. Пологи
- 25- с. Овчарне
- 26- с. Новоукраїнка
- 27- о. Байда
- 28- о. Перун
- 29- р. Куца Бердинка
- 30- хутір Божков
- 31- с. Канцерівка
- 32- смт. Гуляй-Поле
- 33- м. Василівка
- 34- о. Дубовий
- 35- с. Златополь
- 36- с. Вознесенка

Боги вони (скафи) шанують лише таких: найбільше за всіх - Гестія, потім Зевса і Гейо... Аполліона, Афродіту, Уранію й Ареса... Царські скафи приносять жертви ще і Посейдонові. Співською мовою Гестія називається Табіт, Зевс - Папай, Гей - Апі, Аполліон - Октосір, Афродіта Урамка -

Додаток до уроків 4-5 ЕПОХА ЕНЕОЛІТУ – БРОНЗИ

Прочитайте фрагмент із нарису Л. В. Субботіна, у якому розповідається про поховання майстра – виробника візків.

Втомлений після довгого риття ями, опустивши руки, мовчки стояв Той, Хто Жалів Усіх. Він був улюбленим учнем і помічником Великого Майстра, і тепер саме йому доведеться чаклувати над новими колесами для возів племені. А поки він з жалем, затьмареним поглядом дивився, як назавжди йде вчитель. Ось його обережно опускають в яму і кладуть спиною на застелену запашною травою та посипану білим порошком останню постіль. Руки витягнуті вздовж закутаного у овечі шкури тіла, ноги зігнуті колінами вгору – так Великому Майстру буде зручніше швидко піднятися, коли прокинеться і обіпреться послідовно на лікті, кисті рук і п'ятки. А щоб він прокинувся скоріше, щедро посипають його священною червоною землею. Вона ввійде в тіло і замінить кров, що заснула разом з ним. Хотіли було залишити в підземному домі і смачну їжу в гарному горщику, але Той, Хто Знає Духів сказав, що Великий Майстер не встигне зголодніти, тому що, прокинувшись, повинен буде швидко їхати на зроблених ним самим колесах. І чоловіки з повагою розбирають віз, на якому в останній раз проїхав по землі Великий Майстер. Вони укладають у підземній оселі його деталі так, щоб йому було легко знову зібрати його, коли буде потреба...

Субботин Л. В. Сквозь толщу минувших тысячелетий. Штрихи к портрету. – Кишинев, 1981. – С. 24–25.

Запорізька область географічно належить до степової зони. Невід'ємною частиною ландшафту степів були кургани. Досить рідко мандрівники, змальовуючи степові простори, залишали поза увагою величні «степові піраміди». Їхній неповторний вигляд закарбувався в поезії і прозі. У сприйнятті ліриків кургани – символи вічності, ланки, що поєднують минуле і сучасність...

Їдеш годину-дві... Трапляється на шляху мовчазний старик-курганчи кам'яна баба, поставлена бог зна ким і коли, безшумно пролетить над землею нічний птах, і мало-помалу згадуються степові легенди, розповіді зустрічних, казки няньки-степовички і все те, що сам зміг побачити й досягнути душею. І тоді в тріскотінні комах, у підозрілих фігурах і курганах, у блакитному небі, у місячному сяйві, у польоті нічного птаха – у всьому, що бачиш і чуєш, починають чудитись урочистість краси, молодість, розквіт сил і пристрасна жага життя; душа дає відгук чудовій суворій батьківщині, і хочеться летіти понад степом разом з нічним птахом.

А. П. Чехов. «Степь»

ПАМЯТЬ СТЕПИ

Над степью выжженной, предвечной
Означился зарей закат.
Прочерчены в багровом небе,
Курганы мерно строят ряд.
Молчат седые великаны,
Но в робком шепоте травы
Я слышу: помнят ветераны,
Как в степь летели табуны,
На водопой стада водили,
Кизячный дым висел вдали.
И так же здесь, как мы, любили,
И умирали так, как мы.
Здесь колесницы боевые
Врубались в полчища врагов;
Кинжалы, копья, стрелы лили,
Храня секреты праотцов.
Хмельным напитком опьянялись,
Богов трехкапельно почтив,
Вокруг костра здесь собирались,
Чтобы послушать старца стих.
Здесь жизнь текла
Днепром-рекою...

С. Ж. Пустовалов. Археолог, поет

Так начнем же погребальный
Хор среди могил;
Принесем мы в дар прощальный
Все, что он любил;
Лук положим к изголовью,
А топор – на грудь,
В ноги – мех с медвежьей кровью.
Другу в дальний путь
Нож отточим, чтоб, без страха
Свергнув вражий труп,
С головы его в три взмаха
Мог он срезать чуб.
Краски огненного цвета
Бросим на ладонь,
Чтоб предстал он в бездне света,
Красный, как огонь...

Ф. Шіллер. «Похоронний плач індіанців»

Питання до додатка:

- 1.** Чому такою великою повагою користувалися майстри в давніх суспільствах?
- 2.** Чому могила розглядалася одноплемінниками як будинок померлих?
- 3.** Вивчіть один з творів, який найбільше вам сподобався. Чому ви обрали саме цей твір? Що приваблює вас у ньому?
- 4.** Чи простежується в описі давніх пам'яток зв'язок із сучасністю?
- 5.** Що, на ваш погляд, приваблювало письменників у давніх курганах?
- 6.** Що, на думку письменників, втілюють у собі кургани?
- 7.** Уважно прочитайте наведені уривки. Представники яких племен і народів поховані в курганах?
- 8.** У вірші Шіллера розповідається про поховання одноплемінника. Що спільного в похоронному обряді індіанців і людей, які жили багато тисячоріч тому на наших землях?

Урок 6 ПЕРВІСНІ ПЛЕМЕНА НА ТЕРИТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ

(Перевірка вивченого матеріалу)

Шановні учні! Ви вже вивчили частину історії рідного краю. І тепер давайте перевіримо, що ви дізналися та запам'ятали.

1. Тестові завдання

1. Археологія – це наука, що вивчає...

- а) матеріальні залишки життєдіяльності людей;
- б) людину;
- в) кістки тварин.

2. Оберіть правильний хронологічний ряд:

- а) палеоліт, мезоліт, енеоліт, неоліт, бронзовий вік;
- б) палеоліт, мезоліт, неоліт, енеоліт, бронзовий вік;
- в) мезоліт, енеоліт, неоліт, палеоліт, бронзовий вік.

3. Перші археологічні розкопки провів...

- а) німецький колоніст І. Корніс у 1837 р. у Приазов'ї;
- б) гетьман Богдан Хмельницький у 1648 р. на острові Хортиця;
- в) німецький колоніст І. Корніс у 1837 р. у місті Запоріжжя.

4. У пізньому палеоліті людина займалася...

- а) збиральництвом, полюванням, виготовленням крем'яних знарядь праці;
- б) збиральництвом і ремеслом;
- в) збиральництвом, полюванням, виготовленням крем'яних знарядь праці, винайшла лук, стріли та спис.

5. Мистецтво та вірування періоду мезоліту знайшли відображення...

- а) у малюнках Кам'яної Могили, де зображені сцени з життя та полювання на кіз, фігури різних тварин;
- б) малюнках на острові Хортиця, де зображені сцени полювання;
- в) візерунках на одязі людей.

6. На території Запорізької області в неоліті проживали племена:

- а) сурської культури;
- б) азовської та дніпровської культури;
- в) сурської та азово-дніпровської культури.

7. У Запорізькому краї за часів енеоліту проживали...

- а) середньостогівські племена;

- б) середньостогівські, нижньомихайлівські, новоданилівські племена;
- в) новоданилівські племена.

8. Найголовніше відкриття середньостогівців – це...

- а) використання коня для їзди верхи;
- б) поява поховань;
- в) поява курганних поховань.

9. Найважливішими досягненнями племен доби бронзи є...

- а) у ямників – чотириколісний візок; у катакомбників – бойові колісниці; у зрубників, сабатинівців, білозерців – обробка металу;
- б) у ямників – бойові колісниці; у катакомбників – рало; у зрубників, сабатинівців, білозерців – розвиток землеробства;
- в) у ямників – розвиток землеробства; у катакомбників – рало; у зрубників, сабатинівців, білозерців – чотириколісний візок.

10. Оберіть правильне твердження:

- а) за часів пізнього бронзового віку Запорізький край був частиною Великого шовкового шляху;
- б) за часів раннього бронзового віку Запорізький край був частиною торговельного шляху від Дунаю до Дону;
- в) за часів пізнього бронзового віку Запорізький край був частиною торговельного шляху від Дунаю до Дону, через який на наші землі потрапляла сировина для бронзоливарного ремесла.

1. Як датуються історія скіфів?

2. Використовуючи текст і ілюстрації підручника, напишіть невеличке оповідання за однією з тем:

- ❖ “Життя людей кам’яного віку у Запорізькому краї”;
- ❖ “Побут і господарство мешканців рідного краю у неоліті”;
- ❖ “Нові досягнення племен мідного та бронзового віку”.

7. Назвіть відомі нам поселення скіфів. Згадайте їх на жарті.

Документи

1. Сіфи кажуть, що їхній народ є наймолодший серед усіх народів, і ось як це сталося. Їхня країна була пустелею, і першого людини, яка там з'явилася, був галлій, що називався Тергітаєм. Батьками цього Тергітая були... Зевс і дочка бога ріки Борисфена (сучасний Дніпро). У нього було троє синів: Ліпоксай, Арпоксай і молодший Колласай. Коли вони були царями, з неба впади на скіфську землю зроблені з золота плуг, орно, сокира і чаша. Першим побачив їх старший і наблизився, щоб їх узяти, але

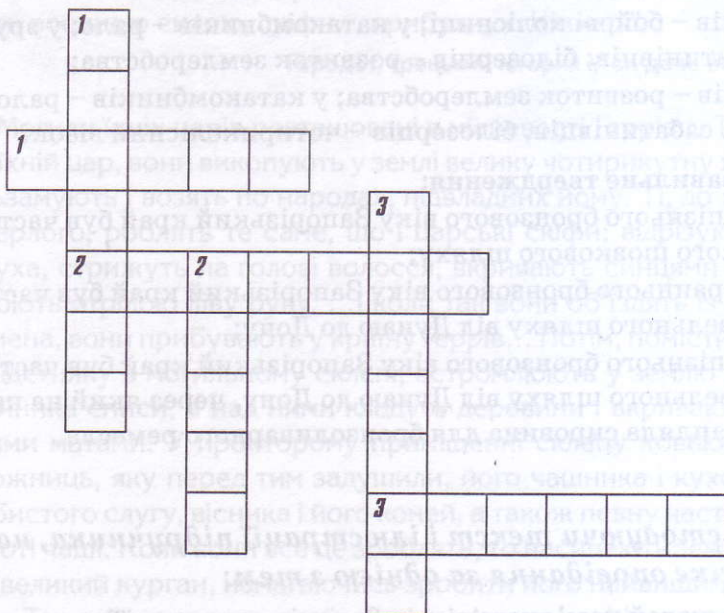
3. Розгадайте кросворд

По вертикалі:

- 1 – тимчасове місце проживання людини в епоху каменю;
- 2 – універсальне знаряддя у вигляді сокири;
- 3 – археологічна культура неоліту.

По горизонталі:

- 1 – червона фарба природного походження;
- 2 – великий уламок кременю, з якого сколювалися заготовки для знарядь;
- 3 – земляний насип над могилою.

Так всім кочовим племенам, які жили в степі, було важко знайти собі постійне місце проживання. Вони жили в кибитках, які були зроблені з шкур тварин. Кибитки були легкими і зручними. Вони могли легко розкласти і зібрати. Такі кибитки були дуже зручними для кочових племен. Вони могли легко пересуватися з одного місця до іншого. Такі кибитки були дуже зручними для кочових племен. Вони могли легко пересуватися з одного місця до іншого.

Перодик «Історія» (IV, 71)

Скіфи називаються кочовиками, тому що в них немає постійного місця проживання. Вони жили в кибитках, які були зроблені з шкур тварин. Кибитки були легкими і зручними. Вони могли легко розкласти і зібрати. Такі кибитки були дуже зручними для кочових племен. Вони могли легко пересуватися з одного місця до іншого. Такі кибитки були дуже зручними для кочових племен. Вони могли легко пересуватися з одного місця до іншого.

Розділ III

ЕПОХА РАНЬОГО ЗАЛІЗА

Урок 7 КИММЕРІЙЦІ

*Зайшло сонце, і покрилися тьмою всі шляхи,
А судно наше досягло меж океану.*

*Там народ і місто людей кіммерійських, окутані імлою і хмарами;
І ніколи сяєє сонце не заглядає до них своїми променями...*

Гомер, грецький поет

Згадайте:

- ◆ Які племена проживали в нашому краї до появи кіммерійців?
- ◆ Який тип господарства був притаманний населенню бронзового віку?
- ◆ Назвіть головні досягнення у господарстві племен доби бронзи?

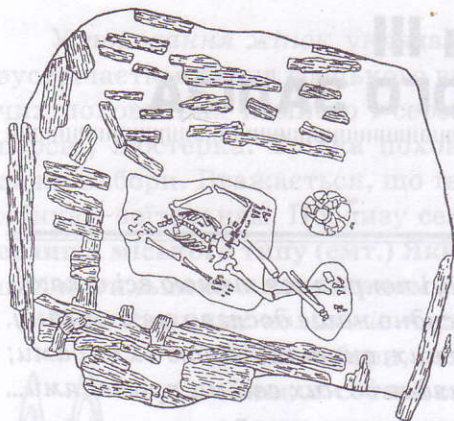
Походження кіммерійців. Кіммерійці проживали в Північному Причорномор'ї в IX – на початку VII ст. до н. е. Вони займали велику територію степу та лісостепу від Волги до Дунаю. Це нащадки племен зрубної культури та численних груп населення, що переселилися сюди зі сходу. Кіммерійці – перший народ, чие справжнє ім'я нам відоме. Найперші відомості про них зустрічаються в поемі Гомера «Одіссея». Пізніше кіммерійці згадуються на асирійських клинописних табличках, в «Історії» Геродота, «Географії» Страбона і навіть у Біблії. Відомі також зображення кіммерійських воїнів.

Пам'ятки кіммерійців. Крім письмових свідчень, кіммерійці відомі і за археологічними матеріалами. Відкрили їхні пам'ятки вчені з Росії й України – О.О. Йессен, О.І. Тереножкін, Б.М. Граков. Це поховання, стоянки, скарби, кам'яні статуї. Поховання кіммерійців – найважливіше джерело для вивчення господарства, побуту, вірувань народу. Відомо їх понад 100. У Запорізькій області кіммерійські поховання відкриті поблизу міста Василівка, села Балки, міста Дніпрорудного Василівського району, у курганах Висока Могила, Мала Цимбалка, могильнику Мамай-Гора та ін.

Зображення кіммерійських воїнів

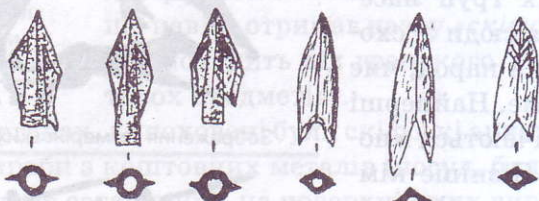
Поховання кіммерійця
(село Балки, Василівський район,
Висока Могила)

Своїх померлих кіммерійці ховали в курганах або ґрунтових могильниках. Поховання робили в прямокутних могилах. Іноді стіни могил обшивали деревом. З дерева ж робили і перекриття. Для знатних людей із дерева споруджували справжні саркофаги. Померлого одноплемінника укладали витягнутим на спині або скорченим на боку.

Частіше за все зустрічаються поховання воїнів. Поруч із тілом померлого або загиблого воїна розміщали кінську вузду та зброю – вістря стріл, списи, кинджали, мечі, бойові сокири. Часто воїна супроводжував у загробний світ і його бойовий кінь.

Поховання жінок і дітей бідніші: їх супроводжували ліпний посуд і різноманітні прикраси – браслети, намиста, сережки, підвіски, шпильки.

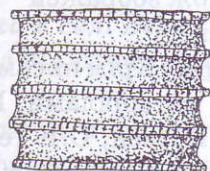
Господарство. З появою кіммерійців пов'язані найважливіші зміни в господарстві та культурі людей, які населяли територію сучасної України, – починається перехід від епохи бронзи до епохи заліза і від землеробства до кочового скотарства.

Вістря стріл із бронзи та кістки

Пасова прикраса,
виготовлена з золота
та срібла

Обойма піхов
кинжалу, золото

Залізний меч

Глиняний
кухонний і
столовий посуд

Оснoву господарства киммерійців складало кочове скотарство. На величезних просторах степової частини України з'являються численні отари овець, череди великої рогатої худоби, табуни коней. Вони постійно переганялися пастухами в пошуках кращих пасовищ. Рухаючись разом із стадами, люди не могли довго залишатися на одному місці. Тому в них не було поселень, а тільки тимчасові стоянки. Житлом були кибитки та юрти.

Найбільшу роль у господарстві киммерійців відігравало конярство. Коні використовувалися як засіб пересування населення Киммерії й у військовому житті. Крім того, конярство забезпечувало людей основним продуктом харчування. Гомер в «Іліаді» називає киммерійців «доїтелями кобилиць» і «млекоїдами». Хліб, інші продукти землеробства, а також деякі вироби (наприклад, парадний посуд) киммерійці отримували від своїх сусідів-хліборобів, що проживали північніше. В обмін вони постачали землеробським народам худобу, вовну, шкіру. Але частіше за все вони здійснювали напади та грабували своїх сусідів або примушували їх сплачувати данину.

Матеріальна культура. Киммерійці відомі як чудові майстри-металурги. На зміну кам'яним і бронзовим виробам приходять залізні. Основну увагу киммерійці приділяли виготовленню зброї та кінського спорядження. Широкого поширення набув далекобійний лук з бронзовими дволопатеви́ми вістрями стріл, залізні мечі завдовжки до 1 м, бойові булави.

Зовнішність киммерійців

У лабораторіях Харкова був проведений аналіз декількох мечів і кинджалів. Вчені дійшли висновку, що кіммерійці досягли високого рівня плавки заліза і знали декілька видів сталі. Кіммерійська зброя була настільки ефективною, що стала використовуватися й іншими народами. Це підтверджується численними знахідками її в Середній Європі, на Північному Кавказі, у лісостеповій частині України. Нерідко кіммерійці застосовували у військовому побуті зброю та кінські вузди інших народів. Так, у похованнях кіммерійських воїнів іноді зустрічаються вироби, виготовлені в майстернях Передньої Азії та Західної Європи.

Була розвинута також обробка каменю, кістки, дерева.

Поширені були в кіммерійців прикраси з золота, срібла та бронзи. У похованнях і скарбах часто знаходять браслети, підвіски, сережки, діадеми, оздоблення головного убору та пояси.

У побуті кіммерійцями використовувався ліпний глиняний посуд, рідше – дерев'яний. Однак до поховань кіммерійці клали якісніший посуд, який отримували від сусідніх землеробських народів, де керамічне виробництво досягло більш високого рівня розвитку.

Характерною рисою практично всіх виробів є багатий орнамент, виконаний у геометричному стилі. Спіралі, ромби, квадрати прикрашали зброю, кінські вузди, посуд тощо. Цей орнамент став прикметною рисою кіммерійського прикладного мистецтва.

Кіммерійці знали й обробку каменю. З каменю вони виготовляли статуї заввишки до 1,5 м, що зображували воїнів, озброєних сокирами, мечами, кинджалами, підперезаних бойовими пасками. Ці статуї встановлювалися на вершинах курганів, де були поховані знатні воїни або вожді.

Військова справа. Важливе місце в житті кіммерійців займала війна. Озброєні найпрогресивнішою на той час зброєю – луком зі стрілами, списами та мечами, – загони кіммерійських кіннотників являли собою могутню військову силу. Основу війська складала легкоозброєна кіннота. Захисного озброєння кіммерійці не знали, але, напевно, використовували панцири та щити зі шкіри. Так, у похованнях воїнів часто зустрічаються бронзові нагрудники, що, мабуть, підсилювали захисну властивість шкіряного панцира.

Вигляд кіммерійського кіннотника, швидкого та добре озброєного, був настільки незвичайним і жахливим, що дуже вражав сучасників. Образ його відбитий навіть у мистецтві. Зображення вершників-кіммерійців знайдені на кам'яних рельєфах у палаці царя Ассирії та на грецьких і етруських вазах.

Відомо, що кіммерійці здійснювали військові походи як на ближніх сусідів, так і на народи Європи та Азії.

Перш за все кіммерійці звернули свою увагу на *північ*. Тут, у лісостеповій зоні України, проживали численні високорозвинені племена. Основу їхнього господарства складало орне землеробство та тваринництво. Високого розвитку досягли і багато ремесел – обробка металу, кістки, дерева, виробництво посуду.

Багатства цих народів являли собою ласу здобич для кіммерійців, що вважали за краще отримувати їх не шляхом взаємовигідного обміну та торгівлі, а за допомогою військових грабунків. Землеробські народи чинили кіммерійцям гідний опір. Саме в цей період у лісостепу досягає високого рівня військова справа. З'являється ціла система городищ, оточених валами та ровами, що стали опорними пунктами для боротьби з загарбниками. Під загрозою завоювання народи лісостепу об'єдналися в могутній союз і змогли протистояти кіммерійцям.

Менше відомі походи кіммерійців у *Європу*, багатства якої також привертала увагу степовиків. Античні автори писали, що кіммерійські загони доходили до Греції. Підтверджують це й археологічні матеріали. Багатющі поховання кіммерійських вождів знайдені в Болгарії.

Третьою областю, куди направилися загони кіммерійської кінноти, була *Передня Азія*. Кіммерійці вторгаються туди двічі. Першого разу наприкінці VIII ст. до н. е. Другий похід датується початком VII ст. до н. е. Тоді кіммерійці, вигнані з Північного Причорномор'я скіфами, змушені були залишити свої землі. Умови для їхнього вторгнення склалися сприятливі. У Передній Азії саме загострилася боротьба між різними державами за панування на Давньому Сході. Кіммерійці, відомі з асирійських джерел під ім'ям *гіміррі*, чинять значні руйнування. Під їхніми ударами слабшають або навіть гинуть Урарту, Фрігія, Лідія. Протягом майже 100 років вони грабували передньоазійські народи і суттєво впливали на політичну ситуацію в регіоні. Тільки на кінець VII ст. до н. е. військова діяльність кіммерійців у Передній Азії припинилася. Частина кіммерійців була розбита у військових сутичках, частина вигнана, решта змішалася з місцевими народами.

Соціальний устрій. Суспільство кіммерійців перебувало на рівні розкладання родового ладу. Його можна охарактеризувати як *суспільство періоду військової демократії*. Археологічні пам'ятки свідчать, що в кіммерійців існувала яскраво виражена майнова нерівність. Виділяються дві основні верстви населення:

- а) військова аристократія;
- б) бідні та середнього статку пастухи-скотарі.

Швидкому розкладанню родового ладу сприяли два чинники:

1. Кочове скотарство, при якому стада могли легко переходити з рук у руки в ході внутрішніх воєнних сутичок.

2. Війна, у ході якої кращі воїни захоплювали багату здобич.

Очолювали кіммерійців військові вожді. Геродот називає їх «царями» і наводить імена трьох із них – Теушпа, Лігдаміса та Шандакшатра.

Під час панування в Північному Причорномор'ї та своїх військових походів у Європу і Передню Азію кіммерійці стояли на порозі утворення суспільних класів і становлення держави.

Кіммерійці так сильно вразили навколишні народи, що навіть після того, як вони залишили історичну арену, ще довго зберігалися назви «Кіммерія», «Боспор Кіммерійський» і т. ін. А їхнє асирійське ім'я «гімірра» дотепер збереглося в мові грузинів і означає «богатир».

Терміни для запам'ятовування:

Аристократія – знатні люди.

Військова демократія – устрій, характерний для переходу від родового суспільства до держави, коли влада була у військової верхівки, а населення брало участь у розв'язанні всіх важливих питань.

Питання до уроку:

1. Коли й на якій території жили кіммерійці?
2. Які археологічні пам'ятки залишили кіммерійці?
3. Назвіть кіммерійські пам'ятки в Запорізькій області.
4. Що складало основу господарства кіммерійців?
5. Які ремесла існували в кіммерійців?
6. Назвіть причини й напрямки військових походів кіммерійців.
7. Опишіть кіммерійського воїна.
8. Якого рівня досяг суспільний устрій кіммерійців?

Документи

Країна, де тепер живуть скіфи, як кажуть, що за давніх часів була кіммерійською.

Геродот, грецький історик. «Історія» (IV, 11)

Ще й тепер у Скіфії існують кіммерійські фортеці, кіммерійські переправи, є також і країна, що називається Кіммерією, є і так званий Кіммерійський Боспор. Здається, кіммерійці, тікаючи від скіфів в Азію, оселилися на півострові, де тепер розташоване еллінське місто Сінопа (сучасне чорноморське узбережжя Турції).

Геродот. «Історія» (IV, 12)

Кіммерійці жили біля Боспора Кіммерійського, у місцевості похмурій.

Страбон, римський історик. «Географія» (I, 2, 9)

Питання до документів:

1. Де розміщали місце заселення кіммерійців античні автори?
2. Що вам відомо про Гомера та Геродота?

Література для читання по темі «Епоха кіммерійців»

- ☞ Давня історія України. Кн. 1. – К., 1994.
- ☞ Археологія України. Курс лекцій / За ред. Залізняк Л. Л. – К., 2005.
- ☞ Махортых С. В. Киммерийцы. – Николаев, 1997.
- ☞ Тереножкин А. И. Киммерийцы. – К., 1976.
- ☞ Граков Б. Н. Ранний железный век. – М., 1977.
- ☞ Лесков А. М. Курганы: находки, проблемы. – Л., 1981.
- ☞ Археология Украинской ССР. – К., 1986. – Т. 2.
- ☞ Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М., 1989.

Урок 8 СТАНОВЛЕННЯ ВЕЛИКОЇ СКІФІЇ

Зі скіфським царством не може зрівнятися жоден народ не лише у Європі, але і в Азії; і жоден народ сам по собі не в змозі встояти проти скіфів...

Фукидід, грецький історик

Згадайте:

- ◆ Хто жив у степах напередодні появи скіфів?
- ◆ Що було основою господарства в передскіфський період?
- ◆ Покажіть місця знахідок пам'яток передскіфського часу на карті Запорізької області. Що про них відомо?

Найяскравішу сторінку в житті давніх народів України, особливо в історії Запорізького краю, залишили скіфи, що змінили киммерійців. Описові їхнього життя, побуту, вірувань, військової діяльності присвятив одну з дев'ятох книг своєї «Історії» Геродот. У V ст. він відвідав Ольвію – найбільшу грецьку колонію на узбережжі Чорного моря. Спілкуючись з греками-колоністами та скіфами, що відвідували це місто, Геродот і зібрав головні свідчення про скіфів. Також багато ми дізнаємося завдяки археологічним розкопкам.

Історія скіфів датується початком VII ст. до н. е. – першою половиною III ст. до н. е. У скіфській історії виділяються три найважливіші етапи:

1. Походи в Передню Азію;
2. Становлення і розквіт Скіфії в степах Північного Причорномор'я;
3. Загибель Великої Скіфії й утворення «Малих Скіфій» у Криму, Нижньому Подніпров'ї та Румунії.

Походження скіфів. Проблема походження скіфів – одне з найскладніших питань у науці. Геродот наводить три легенди про походження скіфів. У двох з них говориться про місцеві корені скіфів, у третій – про те, що вони прийшли в Північне Причорномор'я з глибин Азії. Вчені, детально проаналізувавши всі джерела, дійшли висновку, що скіфи – це прийшле населення, яке, проникнувши в степи України, частково змішалось з місцевими племенами.

Скіфи в Передній Азії. Найперші сторінки скіфської історії пов'язані з їхніми походами в Передню Азію. Геродот пише, що скіфи вигнали киммерійців і, переслідуючи їх, вторглись у Передню Азію. Скіфськими проводирями були *Ішпакай*, *Прототій* і його син *Мадій*. Поява скіфів в Азії збіглася з черговим періодом загострення боротьби передньоазійських держав за панування в регіоні. Найсильнішою державою була Ассирія, цар якої вступив у військовий союз зі скіфа-

ми, віддавши за скіфського царя свою дочку. З їхньою допомогою він розгромив Мідію, Вавилон та інші держави.

Скіфи досягли такої могутності, що майже 100 років наводили жах на місцеві народи, грабуючи їх і збираючи данину. Вони загрожували навіть Єгипту, але єгипетський фараон Псамметіх I відкупився від них дарами.

Пануванню скіфів у Передній Азії поклав край цар Мідії Кіаксар. Він запросив вождів скіфів на бенкет і там їх перебив. Після цього скіфи пішли з Передньої Азії і повернулися до Північного Причорномор'я.

Освоєння скіфами Північного

Причорномор'я. На кінець VI ст. до н. е. скіфи остаточно розселилися в степах Причорномор'я. Вони зайняли величезну територію від Дону до Дунаю і від лісостепу до узбережжя Чорного моря. Однак розселення скіфів на території сучасної України не було мирним.

Скіфо-перська війна. Одразу ж після повернення скіфів із Передньої Азії вони зіткнулися з могутнім і небезпечним ворогом. У 512 р. до н. е. на скіфів напав цар Персії Дарій I. Як писав Геродот, він хотів помститися скіфам за ті руйнування, що вони вчинили в Передній Азії. Насправді Дарій, плануючи війну з Грецією, хотів знищити можливих противників. А скіфи були великою загрозою завойовницьким планам перського царя.

За повідомленням Геродота, Дарій з боку Балкан пішов на скіфів із величезною армією, що складалася з 700 тисяч воїнів. Під загрозою вторгнення перського війська скіфи об'єдналися і, крім того, покликали на допомогу сусідні народи. Очолювали війська скіфів верховний цар Іданфірс і його співправителі – Таксакіс і Скопасіс. Скіфи розуміли, що їм буде важко боротися з такою величезною армією загарбників. Тому вони вирішили не вступати з персами у відкритий бій, а заманювати їх у пустельні степи, знищуючи на своєму шляху пасовища та колодязі. Таким чином, скіфи вперше в історії застосували тактику «партизанської війни».

Дарій у погоні за скіфами дійшов до Азовського моря. Армія його була знесилена, воїнам не вистачало їжі та води. І тоді Дарій послав гінця до царя Іданфірса з закликом підкоритися або прийняти бій. На

Скіфські воїни V ст. до н. е.
(реконструкція М. В. Горелика)

це цар скіфів відповів, що він не боїться війська персів, а до бою не стає тому, що в них немає ні міст, ні обробленої землі, які треба захищати. Єдине, за що скіфи будуть битися, – це могили предків.

Цар персів так і не дочекався бою зі скіфами. Бачачи, що його армія гине від голоду і нічних нападів окремих скіфських загонів, Дарій безславно втік зі Скіфії, переправившись через Дунай і залишивши поранених напризволяще. Так ганебно закінчився похід Дарія.

Становлення гегемонії скіфів у Північному Причорномор'ї. Після закінчення скіфо-перської війни скіфи звернули всю свою увагу на підкорення сусідніх народів із метою домогтися повного панування в регіоні. Наприкінці VI – на початку V ст. до н. е. виділяються три напрямки у військовій діяльності скіфів: на північ, проти лісостепових землеробських народів; на південь, проти грецьких міст; і на захід, проти землеробського населення, що проживало на території сучасних Румунії та Болгарії.

1. На півночі, у лісостеповій частині України, проживали численні народи, що досягли високого рівня розвитку. Основу їхнього господарства складало орне землеробство, тваринництво, численні ремесла та торгівля з грецькими містами. **Зацікавлені їхніми багатствами скіфи-кочовики вторгаються в лісостеп. У результаті військових дій були зруйновані і загинули в пожежах численні поселення, знищені і відтиснуті в лісі місцеві жителі, господарство занепало. Завоювавши лісостеп і встановивши своє політичне панування над хліборобами, скіфи дістали можливість повністю розпоряджатися їхніми багатствами.**

2. На узбережжі Чорного моря в часи повернення скіфів із Передньої Азії з'явилося багато грецьких колоній. Розквітли найбільші грецькі міста – Ольвія, Ніконій, Пантікапей, Феодосія та ін. Це були осередки високої культури, що володіли найпередовішими знаннями сільського господарства, ремесла, широко розвинутою торгівлею і т. ін. У ході військових акцій скіфам підкоряється багато міст. Скіфи одержують від греків величезні багатства. Багато грецьких майстерень починають працювати тільки на замовлення скіфської аристократії. З Греції до скіфів надходять олія, вино, ювелірні вироби.

Підкоривши хліборобів лісостепу і грецькі міста, скіфи одержують великий прибуток, контролюючи торгівлю між ними.

3. Після підкорення лісостепових землеробів і грецьких міст скіфи починають походи на захід і доходять аж до Херсонеса Фракійського (сучасний Константинополь). Геродот писав, що причиною цих походів було бажання скіфів помститися Дарієві. Однак, швидше за все, скіфи бажали підкорити собі також народи, які проживали на західному узбережжі Чорного моря. Там скіфи зіткнулися з могутнім царством одриссів, що вважалося одним з найсильніших у Європі. Царі скіфів і одриссів уклали мирний договір. Для підкріплення його

скіфський цар одружився з одрисською царівною. Межа між скіфами й одриссами була встановлена по Дунаю.

Військові дії скіфів принесли їм славу непереможного народу, котрому немає рівних ні в Європі, ні в Азії.

Скіфи стали безроздільно панувати в Північному Причорномор'ї.

Пам'ятки скіфів. Скіфи залишили в степах України величезну кількість своїх пам'яток. Виділяються *поховальні пам'ятки (кургани і ґрунтові могильники), поселення та городища.*

Найбільше відомостей про життя скіфів дають їхні *поховання.*

Своїх одноплемінників скіфи ховали в ямах різних форм. Це могли бути прості прямокутні ями або ями, обшиті деревом і перекриті дерев'яними плахами на зразок намету. Іноді при спорудженні могили використовувалася і камінь. Пізніше з'являються катакомби різних конструкцій, що являли собою вхідний колодязь і величезну підземну споруду, яка йшла вбік від колодязя. Над поховальною ямою скіфи на-

Кам'яна статуя воїна (Мамай-Гора)

сипали курган, землю для якого на візках привозили з найближчих околиць. Насип кургану часто зміцнювали камінням, а сам курган оточувався ровом із проходами на заході та сході. На кургані зрідка встановлювали статую з каменю.

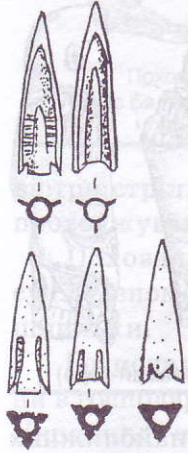
Курган сприймався як житло мертвих. Перемички в ровах служили шляхом з реального світу до світу загробного. Глибина поховання могла сягати від 1 до 18 м. Висота кургану коливалася від 1 до 3 м, а іноді перевищувала 10, а то і 20 м.

Спочатку скіфи ховали одноплемінників в одиночних курганах, розкиданих на великій відстані один від одного на просторах степу. На кінець V ст. до н. е. з'являються родоплемінні могильники, кількість курганів у яких коливалася від 10–20 до декількох сотень. Найбільший такий могильник, рівних якому немає в усьому скіфському світі, було досліджено поблизу села Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського району. Цей могильник поки що недостатньо вивчений, але тут уже відкрито понад 300 поховань.

Померлих одноплемінників скіфи укладали по центру могили витягнутими на спині, головою на захід. За головою ставили їжу, частіше м'ясо тварини – вівці, корови. Поруч із небіжчиком укладали речі, що супроводжували його в загробний світ. Набір речей у похованнях скіфів залежав від статі померлого та його становища в суспільстві.

У поховання жінок укладали посуд, ліпний і гончарний. Часто зустрічається посуд грецького виробництва. Обов'язковими є в жіночих похованнях намисто і сережки, рідше зустрічаються браслети, персні, люстерка. Зрідка поховання жінок супроводжували сагайдачні набори. Вважається, що такі поховання належать *амазонкам* – жінкам-воїтелькам. Поблизу села **Нове Мелітопольського району** та селища міського типу (смт.) **Якимівка Якимівського району** відкриті цілі могильники з похованнями амазонок.

У похованнях чоловіків частіше зустрічається зброя – це сагайдачні набори, що містять від декількох десятків до декількох сотень стріл, мечі, списи, бойові сокири. Знаходять також горити – спеціальні сумки, поділені на два відділи, в яких носилися лук і стріли. У поховання важкоозброєних воїнів укладали, крім звичайного набору зброї, панцир, шолом, наколінники, щит. Іноді таких воїнів у загробний світ супроводжував кінь.

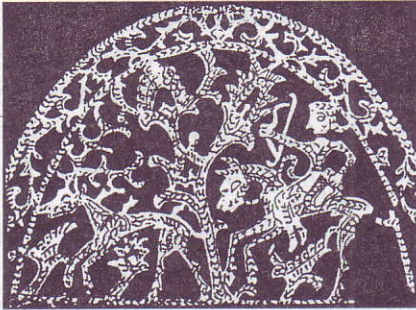

Скіфські
вістря стріл
із бронзи
(Мамай-Гора)

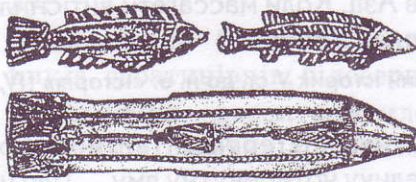
Поховання *скіфських царів і вищої аристократії* вирізняються своїми величезними розмірами та кількістю багатих речей. У них знаходять парадний посуд, привезений із Греції, численні прикраси з коштовних металів, ювелірні вироби, виготовлені на замовлення скіфів греками-колоністами. Звичайний набір – *кінська вузда, зброя та прикраси з зображенням звірів*. Цей набір речей є таким характерним для поховань скіфів, що навіть отримав назву «*скіфська тріада*» (слово тріада походить від грецького «тріос» і означає єдність трьох предметів).

У курганах, де поховані були скіфські аристократи, іноді зустрічаються вироби з коштовних металів (посуд, бляшки, гребені, металеві накладки на сагайдаки), на поверхні яких вирізьблені сцени з життя скіфів – битва, полювання, догляд за тваринами, бесіда тощо. Це славнозвісна пектораль (дорогоцінна нагрудна прикраса, яку носили царі) з **Товстої Могили**, амфора з кургану **Чортомлик** (Дніпропетровська область), гребінь із кургану **Солоха** в селі **Велика Знам'янка**, посудина з **Гайманової Могили**, бляшки з **Мелітопольського та Носаківського курганів** (Запорізька область).

Поселення та городища у скіфів з'являються тільки наприкінці V ст. до н. е. До цього часу скіфи вели кочовий спосіб життя і жили в кибитках і наметах. Більшість поселень розташована по берегах Дніпра – це **Кам'янське, Знам'янське городища, поселення на Лисій Горі**. Житла в скіфів були різних видів – це округлі напівземлянки і землянки, що нагадують за формою намет або юрту. Пізніше з'являються наземні житла, що склалися з двох-трьох кімнат. Внутрішнє

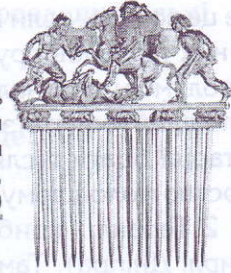

Пластина з золота,
прикраса кінської вузди

Пластини у вигляді осетрових риб

Золотий гребінь
із зображенням
сцени битви
(курган Солоха,
IV ст. до н. е.)

Срібна чаша з зображенням скіфів
(с. Балки, Василівський район,
Гайманова Могила, IV ст. до н. е.)

оздоблення скіфських жител небагате. Уздовж стін розташовувалися глиняні лежанки та лавки. Обігрівалися житла вогнищами. Для освітлення використовувалися глиняні світильники, у які наливалося олія.

Питання до уроку:

1. Як датується історія скіфів?
2. Розкажіть про дії скіфів у Передній Азії.
3. Розкажіть про війну скіфів із персами.
4. Назвіть напрямки скіфських походів, розкажіть про їхні причини та результати.
5. Опишіть поховальні пам'ятки скіфів.
6. Порівняйте речі, які укладали в поховання рядових скіфів і в поховання знаті.
7. Назвіть відомі вам поселення скіфів. Знайдіть їх на карті.

Документи

1. Скіфи кажуть, що їхній народ є наймолодший серед усіх народів, і ось як це сталося. Їхня країна була пустелею, і першою людиною, яка там з'явилася, був такий, що називався Таргітаем. Батьками цього Таргітая були... Зевс і дочка бога ріки Борисфена (сучасний Дніпро). У нього було троє синів: Ліпоксай, Арпоксай і молодший Колаксай. Коли вони були царями, з неба впали на скіфську землю зроблені з золота плуг, ярмо, сокира і чаша. Першим побачив їх старший і наблизився, щоб їх узяти, але

все це золото, коли він підійшов туди, почало горіти. Він віддалився, і тоді до них підійшов другий, але із золотом сталося те саме. Отже, так своїм полум'ям прогнало їх золото. Проте коли до нього наблизився третій, молодший, золото згасло, і тоді він узяв його собі і пішов із ним додому. І старші брати після того, що вони побачили, погодилися передати все царство молодшому. Назву скіфи їм дали елліни.

2. Геракл... прибув до країни, яка називається Гілея (сучасне Полісся в гирлі Дніпра). Там у печері він знайшов істоту подвійної природи: наполовину вона була дівочою, а наполовину змією... У неї від Геракла народилися три сини – Агатірс, Гелон і Скіф. Від... Скіфа... пішли всі скіфські царі.

3. Кочові племена скіфів мешкали в Азії. Коли массагети витіснили їх звідти воєнною силою, скіфи... прибули до Кімерії.

Геродот, грецький історик V ст. до н. е. «Історія» (IV, 11)

Могили їхніх царів розташовані в місцевості Геррив... Там, коли помирає їхній цар, вони викопують у землі велику чотирикутну яму... Тіло царя бальзамують і возять по народах, підвладних йому. Ті, до яких привозять померлого, роблять те саме, що і царські скіфи: відрізають кінчик свого вуха, стрижуть на голові волосся, вкривають синцями лоб і ніс і проколюють стрілою ліву руку. ...І коли так вони об'їздять із покійником усі племена, вони прибувають у країну Геррив... Потім, помістивши покійника на підстилку в могильному склепі, встромлюють у землю з усіх боків від покійника списи, а над ними кладуть деревини і вкривають його очеретяними матами. У просторому приміщенні склепу ховають одну з його наложниць, яку перед тим задушили, його чашника і куховара, конюха, особистого слугу, вісника і його коней, а також певну частину його речей і золоті чаші. Коли вони все це зроблять, то насипають землю і споруджують великий курган, намагаючись зробити його найвищим.

...Так вони ховають своїх царів, а інших скіфів, коли ті помирають, найближчі родичі кладуть на вози і перевозять їх до домів приятелів. І кожен з них приймає їх і частує всіх, хто супроводжує померлого, водночас підносячи йому всі ті страви, якими частує і живих. Отак сорок днів возять незначних людей, а вже потім їх ховають.

Геродот. «Історія» (IV, 71)

Скіфи називаються кочовиками, тому що в них немає домівок, живуть же вони в кибитках, із яких найменші бувають чотириколісні, інші ж – шестиколісні; вони цілком закриті повстю й улаштовані подібно будинкам, одні з двома, інші з трьома відділеннями. У ці вози запрягають по дві і по три пари безрогих волів. У таких кибитках поміщаються жінки, чоловіки ж їздять верхи на конях; за ними рухаються їхні стада овець і корів і табуни коней. На одному місці вони залишаються стільки часу, доки вистачає трави для стад, коли ж її не вистачає, переходять до іншої місцевості.

Самі вони їдять варене м'ясо, п'ють кобиляче молоко і їдять «іппаку» (сир з кобилячого молока). Такий спосіб життя та звичаї скіфів.

Гіппократ, грецький лікар V ст. до н. е. «Про повітря, води та місцевості» (25)

Скіфи не мають ні міст, ані фортець, але кочують, будучи вершниками й лучниками, які не займаються землеробством, а скотарством, житла яких на возах...

Геродот. «Історія» (IV, 46)

Питання до документів:

1. Як описує Геродот походження скіфів?
2. Розкажіть про обряд поховання скіфських царів.
3. Порівняйте житла скіфів, описані давніми авторами і знайдені археологами. У чому причина різниці в описах?

Терміни для запам'ятовування:

Горит – сумка з двома відділеннями, у яких носили лук і стріли.

Амазонка – жінка-воїтелька.

Урок 9 РОЗКВІТ І ЗАГИБЕЛЬ ВЕЛИКОЇ СКИФІЇ

Згадайте:

- ◆ З яких джерел ми дізнаємося про скифів?
- ◆ З ким вели війни скифи на ранньому етапі своєї історії?
- ◆ Що розповідає Геродот про походження скифів?

Нижнє Подніпров'я як територіальний і економічний центр Скифії. В описі Геродота Скифія являла собою квадрат, у центрі якого знаходився Дніпро. Басейн Нижнього Дніпра приваблював скифів з кількох причин:

- 1) по-перше, на берегах ріки знаходилися найродючіші землі, що сприяло розвитку скотарства та землеробства;
- 2) по-друге, води Дніпра були багаті на рибу, а береги – на дичину;
- 3) по-третє, установивши своє панування в цьому регіоні, скифи дістали можливість контролювати торгові контакти між землеробськими племенами лісостепу та грецькими колоністами, що заснували свої міста на узбережжі Чорного моря.

Басейн Дніпра був найважливішим стратегічним пунктом Скифії, де розташовувалася ставка скифських царів і звідки вони вирушали у свої завойовницькі походи. Саме на берегах Дніпра зосереджена більшість скифських пам'яток. Завдяки археологічним роботам зараз відомі понад 4 тисячі поховань скифів і понад 100 поселень. Більше половини з них знаходиться на берегах Дніпра або поблизу річки.

Величезна кількість цих пам'яток розташована в Запорізькій області. Серед них є пам'ятки, що отримали світову славу, – це кургани **Солоха, Знам'янський, Мелітопольський, Бердянський, Велика Цимбалка, Гайманова Могила, Чмирьова Могила, могильник Мамай-Гора, Кам'янське, Совутинське та Лисогорське городища**. А на протилежному березі, вже в Дніпропетровській області, розташовуються відомі всьому світу кургани **Чортомлик, Товста Могила, Олександропільський курган**.

Більшість найвеличніших курганів Скифії зосереджені на обох берегах Дніпра поблизу сучасних міст Кам'янка-Дніпровська та Нікополь. Деякі вчені навіть вважають, що саме тут, у районі Кам'янсько-Нікопольської переправи, знаходився **Геррос** – область поховання скифських царів, про яку писав Геродот. А Кам'янське городище довгий час розглядалося як велике місто – столиця царя Атея.

Господарство і заняття скифів. Основу господарства скифів на ранньому етапі складало *кочове скотарство*. Скифи розводили коней, корів, овець, кіз. Величезні стада і табуни рухалися по безкраїх степах у пошуках кращих пасовищ і кращого корму. Скотарство забезпечу-

вало практично всі потреби населення. Воно давало м'ясо й молоко для харчування, бойових коней для війська і волів для візків, вовну та шкіру для одягу і покриття пересувних жител.

У період розквіту Скіфії, наприкінці V – на початку IV ст. до н. е., населення починає займатися *землеробством* і переходить від кочового способу життя до осілого. Найкращі умови для цього були на берегах Дніпра. Тут з'являються найперші скіфські поселення. Відомо, що скіфи вирощували просо, ячмінь, пшеницю, які вживали в їжу і якими підгодовували худобу в суворі зими. У степах окремі групи скіфів продовжували розводити худобу.

Наприкінці свого історичного розвитку скіфи цілком переходять до *землеробства*, а скотарство стає другорядною галуззю господарства. У сприятливих для розвитку землеробства районах надлишок врожаю вивозили до грецьких міст-колоній.

Таким чином, за всю історію існування скіфів їхнє господарство зазнало істотних змін: спочатку це було *кочове скотарство*, потім *хліборобсько-скотарське господарство* і, нарешті, *землеробство*.

Велику увагу скіфи приділяли полюванню, рибальству, збору меду від диких бджіл. Все це значно поповнювало й урізноманітнювало їхній раціон.

Високого рівня розвитку досягли *ремесла*. Скіфи були чудовими металургами. Вони знали обробку бронзи, заліза, інших металів. Скіфи виготовляли знаряддя праці (серпи, ножі, шила, голки та ін.), зброю (списи, мечі, стріли), прикраси (браслети, каблучки, сережки тощо).

З кістки скіфи робили ручки ножів, гудзики, підвіски. Велика увага приділялася також обробці шкіри, прядінню та ткацтву, виготовленню посуду.

Виробничі майстерні знайдені в Кам'янському городищі. Багато знарядь праці, предметів побуту знайдені на Лисогорському поселенні (Василівський район).

Крім власних виробів, скіфи користувалися в побуті і *привізними товарами*. Їх вони одержували як у результаті торгівлі, так і завдяки військовим грабункам і збору данини з підкорених народів. Найбільшу популярність у скіфів мали вироби грецьких майстрів.

У період розквіту Скіфії на узбережжі Чорного моря існували високо розвинуті грецькі колонії – Ольвія, Тіра, Ніконій, Херсонес, Пантікапей тощо. Скіфи були

Скіфський воїн у захисному обладунку, IV ст. до н. е. (реконструкція Д. Шевчука)

зацікавлені в економічних зв'язках з ними. Вони поставляли грекам худобу, шкіри, зерно, рабів. А в обмін отримували олії, вино, високоякісні вироби з дорогоцінних металів – прикраси, посуд. Відомо, що греки навіть виконували замовлення скіфської аристократії на виготовлення престижних виробів (накладки на горити, посуд з зображенням сцен із життя скіфів).

Великого значення у своєму житті скіфи надавали *війні*. Вони здійснювали не тільки далекі походи, але і воювали з сусідніми спорідненими племенами. Метою військових дій було захоплення пасовищ, худоби, дорогоцінного посуду, прикрас тощо.

Основу скіфського війська складали легкоозброєні кіннота та піхота, оснащені луком зі стрілами, мечем і списом. Ударною силою у війську були загони важкоозброєних вершників, захищені панциром, шоломом і щитом.

Соціальний устрій Скіфії. Населення Скіфії за своїм майновим станом і становищем у суспільстві було неоднорідним. Величезні багатства Скіфії, пограбування сусідніх народів і обкладання їх даниною, захоплення худоби у своїх же одноплемінників розкололи скіфське суспільство.

За повідомленнями давніх авторів і за археологічними розкопками встановлено, що основним населенням Скіфії були вільні рядові скотарі та хлібороби. Виділяється також велика верства воїнів-дружинників, аристократії та царської знаті.

Скіфська жінка (реконструкція
Л. С. Клочко, художник
П. Л. Корнієнко)

Важкоозброєний
скіфський воїн,
IV ст. до н. е.
(реконструкція
Д. Шевчука)

Крім того, відомо, що у скіфів були раби, які потрапляли до них як військова здобич.

Таким чином, у Скіфії з'являються класи експлуататорів і експлуатованих.

Політичний устрій Скіфії. Скіфське суспільство пройшло довгий шлях від епохи військової демократії до примітивної держави.

Перші розрізнені скіфські загони проникали в Північне Причорномор'я, керовані військовими вождями. Зітнувшись тут із царем персів Дарієм I, вони об'єдналися й утворили військово-політичний союз. На чолі союзу стояли три царі – верховний цар Іданфірс і його співправителі Скопасіс і Таксакіс.

У ході успішної війни з Дарієм скіфи остаточно об'єдналися й утворили державу.

На чолі її стояв єдиний цар, а влада передавалася від батька до сина. З «Історії» Геродота відомо, що в Скіфії V ст. до н. е. правила царська династія, родоначальником якої був Аріапіф. Після смерті Аріапіфа влада у Скіфії перейшла до його синів – спочатку Скіла, а потім Октамасада.

Найвищого розквіту Скіфія досягла в IV ст. до н. е., під час правління могутнього царя Атея, що остаточно об'єднав усі племена. Він був мудрим правителем і людиною, наділеною надзвичайною фізичною міццю. Атей загинув у віці 90 років у битві з батьком Олександра Македонського – Філіпом.

Скіфія була поділена на округи – номи, на чолі яких стояли номархи – родичі царя.

У Запорізькій області виділяються три центри, де відкрито найбільші скіфські кургани, що, мабуть, відповідали скіфським округам. Вони розташовуються поблизу Кам'янки-Дніпровської, Мелітополя та Бердянська. У цих курганах були поховані представники царської сім'ї, можливо, номархи. Особливо виділяється курган **Солоха**, де, на думку вчених, було поховано царя Скіфії – Октамасада і, можливо, його брата Оріка.

Таким чином, можна стверджувати, що перша примітивна держава в Україні була створена скіфами. Її центр, можливо, знаходився в межах сучасної Запорізької області.

Скіфські *вірування* були релігією кочовиків-скотарів. Скіфи поклонялися семи богам – Табіті, Папаю, Апі, Ойтосіру, Аргімпасі, Тагімасаду, Арею (див. документ). Переважав культ бога-воїтеля Арея, символом якого був меч. Важливе місце займали і жіночі божества. Розвинуті були поховальний культ, культу предків, героїв і вождів, культ родючості.

У Скіфії були священні місця. Такими вважалися Гілея (район у пониззі Дніпра), Геррос (у районі Великого Лугу). Своїх богів скіфи зображували у вигляді людей.

Релігійні погляди знайшли відбиток у скіфському *мистецтві*. Сценами з життя та побуту скіфів, грецьких героїв прикрашені зброя, парадний посуд, прикраси, предмети побуту. На вазах, бойовому обладунку, прикрасах можна побачити зображення скіфів (див. урок 8, стор. 55). Ці речі виготовлялися на замовлення в майстернях грецьких колоній – Ольвії, Пантікапеї. Яскравим явищем у скіфському мистецтві був «звіриний стиль», для якого притаманним є зображення тварин. На багатьох виробках можна побачити оленів, пантер, левів, зайців, фантастичних тварин, риб (див. урок 8, стор. 55).

Скіфи виготовляли стели, які встановлювали на курганах. Дуже часто вони зображували воїнів зі зброєю. Ці стели пов'язують із розвинутим культом предків (див. урок 8, стор. 53).

Поступово під натиском сарматів, внаслідок внутрішніх негараздів Скіфія занепала. В окремих районах (Крим, Нижнє Подніпров'я, пониззя Дунаю) скіфи продовжували жити ще довгий час, змішуючись із новим населенням. Але вони втратили своє пануюче становище. У Нижньому Подніпров'ї починався новий, сарматський період історії.

Як встановлено мовознавцями, найближчими нащадками скіфів у наш час є осетини.

Питання до уроку:

1. Яке значення в історії скіфів мав Дніпро?
2. Перелічіть найважливіші археологічні пам'ятки скіфів у Запорізькій області.
3. Опишіть господарство та заняття скіфів.
4. Назвіть відомі вам грецькі колонії на узбережжі Чорного моря.
5. Чим торгували скіфи з греками?
6. Дайте характеристику соціального устрою скіфів.
7. Яким був соціально-політичний устрій скіфського суспільства?
8. Опишіть пам'ятки скіфського мистецтва.
9. Які причини загибелі Великої Скіфії?

Документи

Країна скіфів рівнинна, і рясніє травою, і зрошується водою багатьох річок, яких стільки, скільки каналів у Єгипті. Я назву тепер ті з них, які найбільш відомі і судноплавні від самих своїх джерел. Це Істр (Дунай), що має п'ять гирл, а потім Тірас (Дністро), Гіпаній (Південний Буг), Борисфен (Дніпро), Пантікап (Ігулець), Гіпакірій (Конка чи Каланчак), Герр (Молочна) і Танаїд (Дон).

Геродот, грецький історик V ст. до н. е. «Історія» (IV, 47)

...Борисфен – найбільш корисний людям, бо навколо нього найкращі і найбільш поживні пасовища для худоби, і дуже багато в ньому риби, приємної на смак, і вода в ньому дуже чиста... Ниви навколо нього чудові, а там, де не засіяно, виростає висока трава. А в його гирлі відкладається багато солі. І великі риби в ньому без колючих кісток, що їх називають антакаями (можливо, севрюги, білуги). Скіфи живуть на його берегах на відстані десяти днів плавання.

Геродот. «Історія» (IV, 53)

Богів вони (скіфи) шанують лише таких: найбільше за всіх – Гестію, потім Зевса і Гею... Аполлона, Афродіту Уранію й Арея... Царські скіфи приносять жертви ще і Посейдонові. Скіфською мовою Гестія називається Табіті, Зевс – Папай, Гея – Апі, Аполлон – Ойтосір, Афродіта Уранія –

Аргімпаса, а Посейдон – Тагімасад. Статуй, жертovníків і храмів вони за звичаєм не споруджують, за винятком Арея...

Геродот. «Історія» (IV, 59)

Кількість населення скіфів невідома... Ще на ранньому етапі своєї історії, коли скіфи тільки почали освоювати Північне Причорномор'я, їхній цар Аріант захотів довідатися, скільки є скіфів, і для цього наказав усім скіфам кожному принести по одному наконечнику стріли. А хто не принесе, тому він загрожував смертю. Отже, коли йому принесли дуже багато наконечників стріл, він вирішив спорудити з них постійний пам'ятник. З них він зробив казан і виставив його в Еksamпаї (місцевість ця знаходиться між Дніпром і Південним Бугом). Цей казан у Скіфії вільно вміщує 600 амфор і завтовшки має шість стіп (місткість однієї амфори в середньому 10–15 л).

Геродот. «Історія» (IV, 81)

Питання до документів:

- 1. Як називався Дніпро за скіфських часів?
Якими багатствами він славився?**
- 2. Яким богам поклонялися скіфи?
Чи знайомі вам імена деяких богів?**
- 3. Що писав Геродот про чисельність скіфів?**

Література для читання по темі «Скіфи»

- Археологія України. Курс лекцій / За ред. Залізняка Л.Л. – К., 2005
- Давня історія України. Кн. 1. – К., 1994.
- Мурзин В. Ю. История Скифии. – Николаев, 1998.
- Черненко Е. В. Военное дело скифов. – Николаев, 1998.
- Гаврилюк Н. А. Хозяйство и быт Степной Скифии. – Николаев, 1998.
- Бессонова С. С. Религия скифов. – Николаев, 1998.
- Фиалко Е. Е. Искусство скифов. – Николаев, 1998.

Урок 10 НАШ КРАЙ У САРМАТСЬКІ ЧАСИ

...Сармати спустошили значну частину Скіфії і,
поголовно винищуючи переможених,
перетворили велику частину країни в пустелю.

Діодор Сицилійський, римський історик

Згадайте:

- ◆ Хто такі скіфи?
- ◆ Пригадайте найвідоміші пам'ятки скіфів у Запорізькій області.
- ◆ Чому Велика Скіфія занепадала?

Історія сарматів. На схід від скіфів, за Доном, жили сарматські племена. Спочатку відносини між ними були мирними. Але у III ст. до н. е. сарматські племена з'являються на землях скіфів. Вони скористалися тим, що після смерті царя Атея Скіфія поступово занепадала. Населення скіфської держави скоротилося чисельно. Частина залишила причорноморські степи і пересунулася в Крим, де утворила **Пізньюскіфську державу** зі столицею в Неаполі (територія сучасного міста Сімферополя). Скіфи-орачі, що займалися землеробством, спорудили свої поселення по берегах нижньої течії Дніпра.

Сарматський період у нашому краї охоплює кінець III ст. до н. е. — IV ст. н. е. Про перебування сарматських племен у Запорізькому краї ми дізнаємося з поховань, що знайдені в Мелітопольському, Токмацькому, Василівському, Вільнянському

Запідний сарматський меч

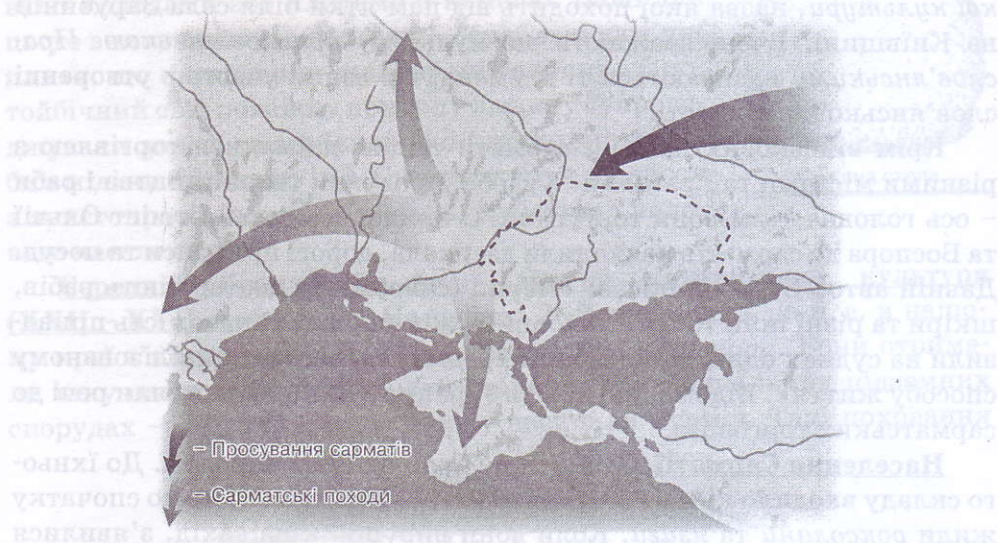
та інших районах області. Як і скіфи, сармати ховали своїх померлих у курганах. У 1930 р. у місті Запоріжжі були розкопані два ранніх курганних поховання, у яких дослідники знайшли меч, вістря стріл і посуд.

Зброя свідчить про військове просування сарматів на територію Скіфії. Більшість могил цього часу належить саме воїнам.

З часом сармати почали ховати померлих у *родових могильниках* у долинах річок, що впадають в Азовське море. Найбільший відомий могильник був знайдений поблизу села **Новопилипівка Мелітопольського району** біля ріки Молочної. Тут розташовувався один з політичних центрів **Сарматії**.

На початку нашої ери сармати переправилися через Дніпро і дійшли до кордонів Римської імперії. У II ст. в причорноморських степах з'являється нова хвиля сарматських племен, більш войовничих. З ними, можливо, пов'язана загибель пізньюскіфських городищ у пониззі Дніпра. Але вже на рубежі II—III ст. з півночі вторгаються германські племена *готів*, які приєднали до свого складу землі Сарматії. Сармат-

САРМАТИ В ЗАПОРІЗЬКОМУ КРАЇ

ські поховання цього часу відомі біля села Благовіщенка Кам'янсько-Дніпровського району та поблизу міста Мелітополь.

Сарматська історія закінчується після вторгнення в причорноморські степи *гунів* у 375 р. н. е. Частина сарматів залишилася на цій території й увійшла до складу інших племен.

Суспільний лад і господарство сарматів. У період появи в Запорізькому краї сармати перебували на стадії *військової демократії*. Античні автори згадують сарматських вождів, царів і дружинників. Вожді разом зі своєю дружиною укладали союзи, брали участь у війнах, посилали послів до римського імператора. Сармати не утворили державу, хоча для цього в них були всі передумови. *Сарматія була тимчасовим військовим союзом з такими ознаками державності, як загальна територія, верховна влада, розшарування суспільства, військова дружина.*

Головним заняттям сарматів було *кочове скотарство*. Як кочовики вони жили в кибитках або в наметах. Розводили коней і овець, тому їхньою основною їжею були м'ясо, сир і молоко. Також набули розвитку різні ремесла і домашнє виробництво: гончарство та ковальство, обробка дерева, шкіри і повсті, ткацтво та плетиво. Частина племен почала вже переходити до землеробства. Додатковим промислом було полювання, в якому брали участь разом із чоловіками і жінки, що тренувалися в стрільбі з лука та їздили верхи.

Стосунки сарматів з сусідами. Розселившись у степах нашого краю, сармати здійснюють військові набіги на Римську імперію, Пізнєоскіфську державу та праслов'янські племена. На правому березі

середньої течії Дніпра в цей час проживали осілі племена *зарубинецької культури*, назва якої походить від пам'ятки біля села Зарубинці на Київщині. Вчені вважають цю культуру *праслов'янською*. *Праслов'янськими* називаються ті племена, що взяли участь в утворенні слов'янської народності.

Крім військових набігів, сармати також займалися торгівлею з різними містами та країнами. Худоба, продукти тваринництва і раби – ось головне, чим вони торгували. З причорноморських міст Ольвії та Боспора до сарматів надходили дзеркала, дорогі прикраси та посуд. Давній автор Страбон писав: «Перші (савромати) доставляють рабів, шкіри та різні інші товари кочовиків, а інші (греки) натомість привозили на суднах одяг, вино та інші предмети, властиві цивілізованому способу життя». Відомо, що навіть з Ірану та Індії потрапляли речі до сарматських торговців.

Населення Сарматії. Сармати не були єдиним народом. До їхнього складу входило кілька племен. На території нашого краю спочатку жили *роксолани* та *язиги*. Коли вони вирушили на захід, з'явилися *аорси*, а потім *алани*.

За свою історію сармати стикалися з різними племенами та народами. Зв'язки з ними приводили до взаємного впливу. Особливо це стосується пізніх скіфів. Це й не дивно, адже за своїм походженням ці два народи були дуже близькими. За легендою, сармати походять від шлюбів скіфських юнаків з амазонками.

Протягом майже двох століть сармати стикалися з праслов'янськими племенами. Тому деякі слова в нашій мові мають сарматські корені (наприклад, собака).

Культура, побут і вірування сарматів. Культура сарматів включала всі прояви їхнього повсякденного життя: військову справу, побут, мистецтво та релігію кочовиків.

Важливе місце в житті сарматського суспільства займала *війна*, що велася через нові пасовиська для худоби або з метою захоплення здобичі. Сарматів називали «народ-військо», тому що всі чоловіки були воїнами. За легендами, жінки теж брали участь у війнах, як і чоловіки.

Військо складалося з *піхоти* та *кінноти*. Піший воїн був озброєний луком і коротким мечем. Вершник – луком, довгим мечем і списом. Воїна захищав металевий панцир, шолом і щит з дерев'яних лозин. У сарматів вперше з'являються *важкоозброєні вершники*, коли не лише воїн, але і кінь був покритий захисним обладунком. Вони отримали назву *катафрактарій*. Для захисту коня призначалися *фалари*. Вони виготовлялися з бронзи, мали круглу форму з візерунками і кріпилися до вуздечки коня. Такий вершник проривав будь-які лави ворога.

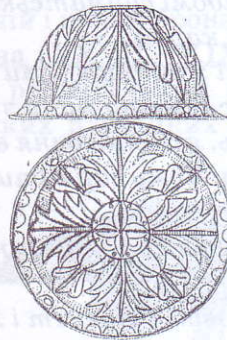
Античні автори у своїх працях називають сарматів *савроматами* (від іранського слова «саоромант», що означає «підперезаний мечем»). Сарматські чоловіки носили шкіряні штани і короткий каптан, підперезаний паском. На голові була гостра шапка, на ногах – шкіряні чоботи. Жінки носили довгий одяг, стягнутий паском, а також довгі шаровари. Комір, рукава та поділ одягу обшивали дрібним намистом. Сукні знатних жінок прикрашалися гаптуванням. Взуття з гострим носком також було обшите намистом.

Всі прикраси сарматів були виготовлені у «звіриному стилі». Так, на території міста Запоріжжя в курганному похованні були знайдені золоті пластинки із зображенням двох фантастичних тварин, що напали на бика.

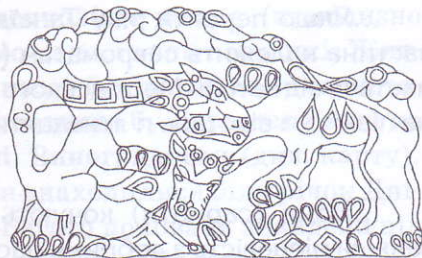
Про вірування сарматських племен ми дізнаємося від давніх авторів.

Сарматський воїн-катафрактарій
(реконструкція М.В. Горелика)

Срібний фалар із Янкокракського кладу (с. Кам'янське Василівського району)

Золоті пластинки пояса (Запорізький курган)

Сармати обожнювали сонце та вогонь. Це знайшло відображення в прикрашанні посуду (на блюдах зображували вогонь), у поховальних обрядах (у могилах знаходять залишки вогнища). Як воїни сармати поклонялися мечу, що пов'язувався з богом війни.

Історія та культура сарматів є складовою частиною давнього минулого України. Сарматські старожитності мають велике значення для вивчення історії ранніх слов'ян, що були північними сусідами Сарматії протягом декількох століть.

Питання до уроку:

1. Розкажіть, як і коли з'явилися сарматські племена на території Запорізького краю?
2. Дайте характеристику сарматів. Хто вони за походженням? Які племена входили до складу сарматів? Що таке Сарматія? Назвіть відомі сарматські пам'ятки і покажіть їх на карті.
3. Які головні заняття були у сарматів? Які стосунки сармати мали з сусідами?
4. Розкажіть, яке значення в житті сарматів мала війна. Чому сармати – це «народ-військо»?
5. Що ви знаєте про вірування сарматських племен?
6. Використовуючи текст і малюнки підручника, опишіть, як виглядали сармати, який носили одяг?

Сарматський вождь
(реконструкція О. Симоненка)

Костюм знатної сарматки (реконструкція О. Симоненка)

Документи

...Якщо перейти ріку Танаїд (Дон), там уже не Скіфія, але перша її частина належить савроматам (сарматам), які живуть у країні, що починається від затоки Меотідського озера (Азовського моря) і простягається на північ на відстань п'ятнадцяти днів путі...

Геродот, грецький історик V ст. до н. е.

...Вони (сармати) кочують слідом за своїми стадами, вибираючи завжди місцевість з добрими пасовищами: взимку в болотах біля Меотіди, влітку на рівнинах...

Страбон, римський історик

Питання до документів:

1. Де жили сармати до приходу на землю скифів?
2. Про який характер скотарства свідчить другий документ?

Література для читання по темі «Наш край у сарматські часи»

- ☞ Давня історія України. – К., 1998. – Т. 2.
- ☞ Степи Евразии в скифо-сарматское время. – М., 1989.
- ☞ Хазанов А. М. Очерки военного дела сарматов. – М., 1971.
- ☞ Археологія України. Курс лекцій / За ред. Залізняка Л. Л. – К., 2005.

Терміни для запам'ятовування:

Савромат – назва сарматів, походить від іранського слова «саоромант», що значить «підперезаний мечем».

Праслов'яни – племена, що взяли участь у створенні слов'янської народності.

Катафрактарій – важкоозброєний вершник.

Фалар – захисний обладунок і прикраса спорядження коня.

Додаток до уроків 8-10

НАШ КРАЙ У СКІФО-САРМАТСЬКУ ЕПОХУ

Атей вбраний по-царські і по-бойовому водночас. На ньому з короткими, по лікті, рукавами панцирна шкіряна куртка з нашитими бронзовими пластинками, що були покриті золотом. На грудях – кругла велика бляха із зображенням Медузи, шию захищали пластинки у вигляді дуги, на шкіряних опліччях теж нашиті захисні пластинки. На руках – від ліктів і до зап'ястя – металеві браслети. Спереду куртка трохи коротша, на спині довша, щоб поли захищали не лише спину вершника, а й спину коня. Цар підперезаний широким поясом із задубілої бичачої шкіри, що прикрашений золотими бляшками, ліворуч на поясі висить горит, вкритий золотою пластиною (у ньому лук і стріли), праворуч – короткий меч у позолочених піхвах. На шкіряних штанях царя – металевий набір, нижче колін – поножі. Штани заправлені в халяви м'яких чобіт. На голові бронзовий шолом з налобником і нащічниками, на грудях поверх панцирної куртки – золота царська гривна. На зап'ясті правої руки висить важка плетениця, у правій руці цар тримав булаву, у лівій – спис.

В. Чемерис

Чемерис В. Смерть Атея. – Дніпропетровськ, 1990.

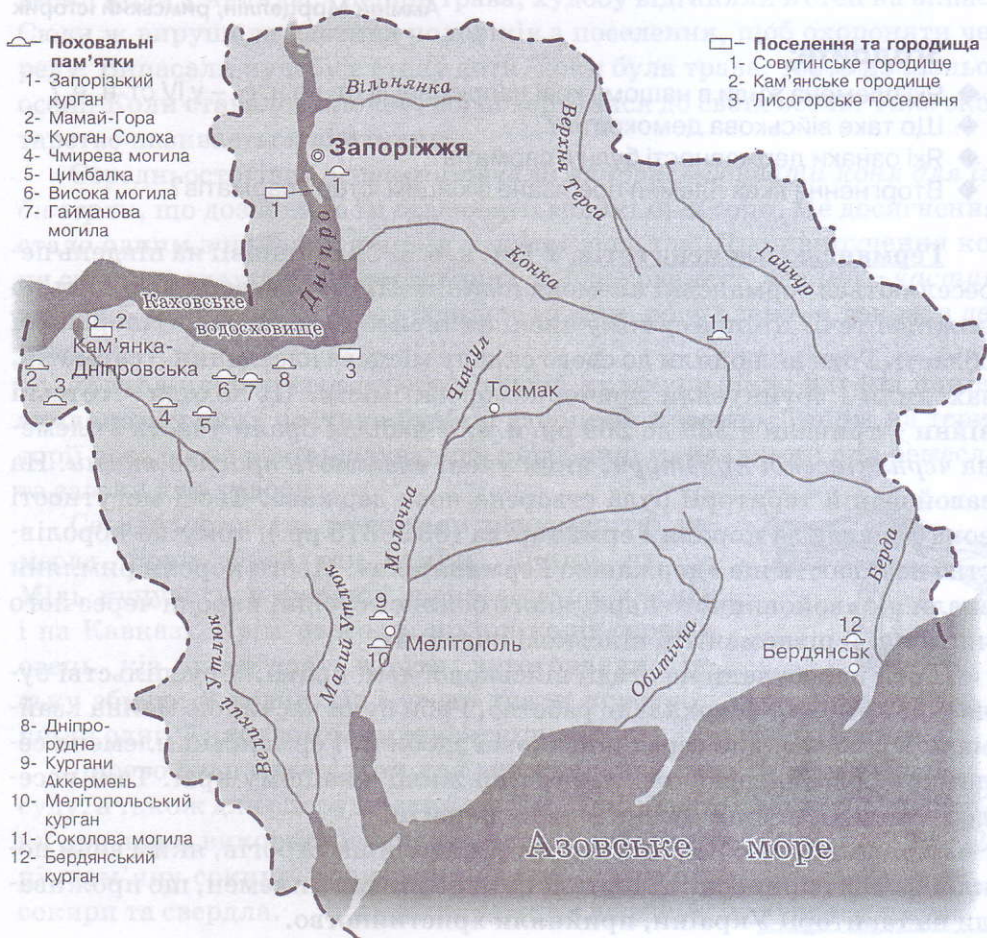
*Заря взлетает огнекрылой птицей.
Ты помнишь? Там, как ночь, была трава.
Под тем курганом скифская царица,
На вечность предъявившая права.
Когда убит был муж ее в походе
И совершил сюда последний путь,
Тогда она сама при всем народе
Себе кинжалом раскроила грудь.
И брызнул в небо день струей кровавой,
И стала черной синяя трава.
И люди понимали – это право,
И люди знали, что она права.
В том заключалась времени трехмерность –
Уйти с любимым в дальние края.
Так люди понимали долг и верность,
Бессмертие и вечность бытия.
Мы все на этом свете только гости.
Так отчего же нам покоя нет?
...Под тем курганом были только кости.
Но только ли?
Там был высокий свет.*

Б. Мозолевський

Питання до додатка:

1. Порівняйте опис одягу царя Атея в тексті та вигляд воїнів на малюнках на стор. 51, 59, 60.
2. Які вам відомі твори художньої літератури про скіфів?

ПАМ'ЯТКИ ЕПОХИ РАНЬОГО ЗАЛІЗА

Розділ IV

НАШ КРАЙ В ЕПОХУ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Урок 11 **ГЕРМАНСЬКІ ПЛЕМЕНА ГОТІВ НА ТЕРИТОРІЇ НАШОГО КРАЮ. ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ. ГУНИ. АВАРИ**

*...У них не можна знайти навіть укритого
очеретом куреня; кочуючи по горах і лісах,
вони з колиски привчаються переносити
холод, голод і спрагу...*

Амміан Марцеллін, римський історик

Згадайте:

- ◆ Які племена жили в нашому краї наприкінці III ст. до н. е. – у IV ст. н. е.?
- ◆ Що таке військова демократія?
- ◆ Які ознаки державності були в сарматів?
- ◆ Вторгнення яких племен пов'язане з кінцем історії сарматів?

Германські племена готів. У I ст. н. е. зі Скандинавії на південь переселяються германські племена *готів*. У III ст. н. е. вони доходять до нижньої течії Дніпра, у тому числі на територію сучасної Запорізької області. Готи включили до свого складу місцеве населення – сарматів, захопили і зруйнували причорноморські міста. Ці походи – **готські війни** – тривали з **239 до 269 рр. н. е.** У набігах брали участь і племена *черняхівської культури*, яких учені вважають *праслов'янами*. На завойованій території була створена нова держава. Своєї могутності вона досягла за короля **Германаріха (332–375 рр.)**, тому це королівство називають ще «**державою Германаріха**». Цього короля римляни знали як «войовничого царя, якого боялись сусідні народи через його численні й різноманітні військові подвиги».

Готи перебували на стадії військової демократії. У суспільстві було поширене патріархальне рабство. Раби були частиною майна і займали головне місце серед військової здобичі. Германські племена селилися родами серед населення, що жило в нашому краї. Такі поселення знайдені біля **Дніпровських порогів**.

Кожний із союзів готів мав свої святилища та богів, яким вони поклонялися і приносили жертви. Готи першими з племен, що проживали на території України, прийняли християнство.

Готи займалися скотарством, полюванням, збирали дари природи. Ремісники обробляли метал, кістку, дерево та камінь. Велике значення в господарському житті готів відігравала торгівля. Саме під час правління Германаріха готи стали активно торгувати з Римом. Римські товари – глиняний і скляний посуд – у великій кількості потрапляють до готських торгівців.

Наприкінці правління Германаріха почалися слов'яно-готські війни. У цей час слов'яни намагаються звільнитися від влади готів. Слов'янський союз *антів*, на боці яких виступили гуни, розбиває готів у кількох битвах. У результаті поразок готська держава перестала існувати.

Велике переселення народів. Гуни. У 375 р. н. е. в наші степи вторгаються *гуни*, що перемогли готів. Вони не просто завойовували інші народи, а знищували або витісняли їх із захопленої території. Гунські набіги і ряд інших причин привели до переміщення багатьох племен, яке дістало назву **великого переселення народів**.

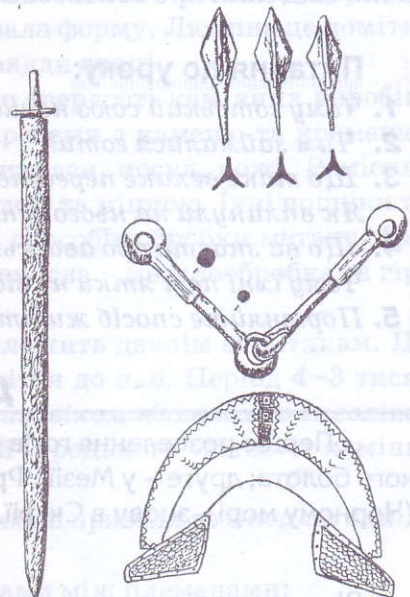
У 378–445 рр. н. е. у причорноморських степах утворюється гунський союз. У його зоні опинилася територія і нашого краю. На чолі цього союзу стояв головний правитель, влада якого передавалася в спадщину. Правитель мав свою ставку, де він розташовувався з родиною, прибічниками та військом. Племена очолювали вожді, яких призначав правитель. Гунське суспільство перебувало на стадії військової демократії.

Пам'яток гунського часу в нашому краї небагато. Майже всі вони знайдені випадково (наприклад, скарб біля села Новоіванківка Новомиколаївського району), тому що гуни рідко ховали своїх одноплемінників у курганах. Відомі поховання на острові Хортиця, у Василівському, Токмацькому, Приазовському районах, поблизу міста Мелітополя, на Кам'яній Могилі.

Гуни мали східне походження та належали до племен монголоїдної раси. Не відомо жодної стоянки цих кочовиків. За твердженнями давніх авторів, гуни зовсім не знали землеробства. Тому вони повинні були постійно пересуватися і поповнювати свої запаси за рахунок грабіжницьких війн.

Поясні бронзові пряжки гунів

Залізна зброя та кінська зброя гунів.
Дерев'яне сидло

Гуни були чудовими воїнами та вершниками. Майже в кожному чоловічому похованні зустрічається зброя та кінська упряж. У могилах іноді знаходять бронзові казани для приготування їжі. Частими знахідками є пояси з пряжками, прикрашеними напівкоштовним камінням.

Своєї могутності гуни досягли за вождя **Аттіли**, що правив у 445–454 рр. н. е. В «епоху Аттіли» відбувалися постійні війни з римлянами. Після його смерті в 454 р. н. е. «держава» гунів розпадається.

Велике переселення народів, однією з причин якого була навала гунів, вплинуло на падіння Західної Римської імперії (V ст. н. е.). З цього моменту починається епоха середньовіччя.

Авари. У середині VI ст. н. е. у Причорномор'я з Каспійських степів приходять *авари* – тюркські племена, споріднені з гунами. Спочатку авари напали на народи, які жили в Приазов'ї, а потім на антів. У Запорізькій області саме аварські пам'ятки поки що не відомі. Ці племена пройшли через наші землі до Дунаю, спустошили прикордонні землі Германії та Італії. Пізніше оселилися в Паннонії, де створили свою державу – Аварський каганат. Наприкінці VIII ст. Карл Великий розгромив аварів і вони остаточно зійшли з історичної арени.

Авари, як і гуни, займалися кочовим скотарством і розводили коней, овець. Тому їм потрібні були пасовиська. Через це авари постійно пересувалися в пошуках кращих кормів для худоби. Також відомо, що авари – це чудові воїни, озброєні шаблею, ножом, луком зі стрілами. Знатні воїни носили багате вбрання та декілька шкіряних поясів. Вони свідчили про бойові заслуги та заможність воїна.

Питання до уроку:

1. Чому готський союз називають «державою Германаріха»?
2. Чим займалися готи?
3. Що таке велике переселення народів?
Як вплинули на нього гуни?
4. Що ви знаєте про аварські племена.
Чому їхні пам'ятки не відомі в нашому краї?
5. Порівняйте спосіб життя готів і гунів.

Документи

...Перше розселення готів було в Скіфській землі, поблизу Меотійського болота; друге – у Мезії, Фракії та Дакії; третє – на Понтійському морі (Чорному морі), знову в Скіфії...

Йордан, готський історик VI ст.

З'єднавши під своєю владою всіх гунів і зібравши разом усі народи, Аттіла задумав скорити собі дві перші нації у світі – римлян і вестготів.

Його військо доходило до п'ятисот тисяч. Ця людина народилася у світ для потрясіння народів і вселяння страху всьому світу; не знаю, яким чином одне його ім'я наводило жах на всіх. Він виступав гордо, озираючи навколо, щоб здаватися страшним. Люблячи війну, Аттіла був помірний у справі, твердий у раді, поблажливий до прохань і прихильний до тих, кого один раз прийняв під своє заступництво. Ріст його був невеликий, груди широкі і невелика голова, очі вузькі, рідка борода з сивиною, плоский ніс і тіло смаглявого кольору. Хоча за своєю природою він був готовий до великих задумів, але знайдений меч Марса, що королі скіфів вважали священним, збільшував самовпевненість.

Йордан, готський історик VI ст.

Питання до документів:

1. Де жили готи?
2. Складіть портрет вождя гунів Аттіли. Як ви вважаєте, чому він зміг створити могутній союз племен і вплинути на зміну подальшої історії світу?

Література для читання по темі

«Германські племена на території нашого краю. Велике переселення народів. Гуни. Авари»

- ☞ Козак Д. Н. Готы. – Николаев, 1997.
- ☞ Буданова В. П. Готы в эпоху великого переселения народов. – М., 1980.
- ☞ Засецкая И. П. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV – V в.). – СПб., 1994.
- ☞ Прокопий из Кесарии. Война с готами. – М., 1950.
- ☞ Древности эпохи великого переселения народов V – VIII вв. – М., 1980.

Терміни для запам'ятовування:

Велике переселення народів – переміщення великих груп племен, яке привело до загибелі Західної Римської імперії. Цей період охоплює IV – VII ст. н. е.

Урок 12 РАННІ СЛОВ'ЯНИ В ЗАПОРІЗЬКОМУ КРАЇ

Анти ж – найсильніші з обох (венедів і склавинів) – розповсюджуються від Данастра до Данапра (Дністра і Дніпра), там, де Понтійське море робить закрут...

Йордан, готський історик VI ст.

Згадайте:

- ◆ Чому готське королівство називали ще «державою Германаріха»?
- ◆ Що таке велике переселення народів?

Історія ранніх слов'ян. Найдавніший період історії слов'ян сягає в далеке минуле. Їхньою прабатьківщиною вважається територія між Дніпром і Одером. У першій половині I тисячоліття н. е. в історії Європи відбувалися бурхливі події. Розклад рабовласницького ладу, повстання рабів і набіги «варварів» сприяли падінню Римської імперії. Збільшення населення привело до того, що люди змушені були шукати нові землі.

Ви вже знаєте, що в III ст. н. е. у «готських війнах» взяли участь праслов'янські племена. Частина з них просувалася на південь і схід, де по берегах Дніпра і біля Дніпровських порогів заснувала свої поселення. До таких племен належало населення *черняхівської культури*. З розгромом гунами готської «держави Германаріха» починають виникати великі слов'янські союзи. Одним із таких племінних союзів були *анти*.

Черняхівська культура. У II – V ст. н. е. між Дніпром і Дністром жили численні праслов'янські племена, що залишили після себе пам'ятки, які археологи називають *черняхівською культурою*. Назва культури походить від назви села **Черняхів на Київщині**. Просуваючись на схід, черняхівське населення досягає меж Запорізького краю.

Про життя черняхівських племен у наших степах, про їхні заняття, господарство та вірування ми дізнаємося з матеріалів поселень і поховань. Багато поселень знаходилося між сучасним Дніпропетровськом і Запоріжжям навпроти Дніпровських порогів: **Дзвонецького, Лишнього, Вільного, біля сіл Новоолександрівка, Августинівка, Привільне**. Однією з відомих пам'яток є поселення **Портмашево** біля села **Біленьке Запорізького району**. Поселення розташовувалися на схилах балок і річок, на них не знайдено оборонних споруд.

Основою господарства черняхівського населення було *орне землеробство*. Орним називається такий вид землеробства, при якому землю обробляють за допомогою плуга, рала та тяглової сили (биків, коней). Основним знаряддям оранки в ті часи було дерев'яне *рало*, що

мало вузький залізний наконечник – *наральник*. Сіяли пшеницю, ячмінь, просо і горох. Зерно мололи на *жорнах*. Розводили велику рогату худобу, свиней, коней, а також птицю. Домашньою твариною був собака.

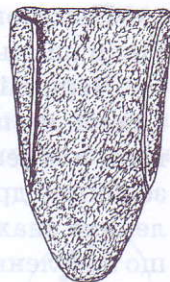
Велике значення в господарстві мали металургія й обробка металів. На черняхівських поселеннях знаходять ковальські знаряддя та металургійні горни. Високого рівня досягло гончарне виробництво. Майстри використовували гончарний круг, виготовляючи полумиски, глечики та горщики для приготування їжі. Так, на поселенні Портмашево археологи дослідили садибу гончаря. Тут знайшли житло, гончарний горн та інші господарчі приміщення, а також велику кількість фрагментів кераміки.

За допомогою сокир, ножів, стамесок і тесел обробляли шкіру, дерево, камінь і кістку. Виготовляли речі, необхідні для себе, а також для торгівлі з сусідами. Зброя серед знахідок зустрічається дуже рідко.

Одяг чоловіків і жінок складався з плаща, під яким була довга сорочка, підперезана вузьким ремнем з маленькою пряжкою. На поясі іноді підвішувався ніж у шкіряному чохлі, гребінь і мішечок-сумка для дрібних речей.

Стосунки черняхівців з сусідами. Черняхівські племена проживали на дуже зручній території, щоб займатися торгівлею. Тут перетиналися торговельні шляхи з півночі на південь і зі сходу на захід.

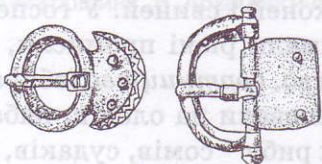
Серед знайдених предметів зустрічається багато речей, привезених з інших територій. Черняхівці вели жваву торгівлю з причорноморськими містами та Римською імперією, а також з північними сусідами. Населення черняхівської культури продавало хліб, мед, віск, шкури та худобу, залізні вироби (серпи, сокири), прикраси (фібули, гребні, пряжки). Натомість черняхівці купували хутра, рабів, амфори з вином, прикраси (скляні намиста, бурштин) та продавали іншим.

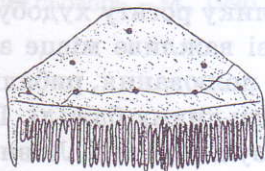
Залізний
наральник

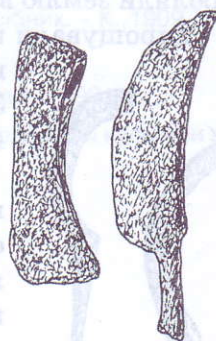
Черняхівські глиняні
посудини

Поясні
бронзові пряжки

Кістяний гребінь

Залізні знаряддя
праці

Про торгові стосунки з провінціями Римської імперії свідчать знахідки римських монет на території Запорізького краю.

Черняхівські племена перебували на етапі військової демократії і появи суспільних класів. Вища влада належала вождям, що очолювали племена. Серед поховань розрізняють могили вождів і жерців, збройних дружинників, гончарів-ремісників. На черняхівських поселеннях знаходять ключі для зачинення дверей. Ключі вказують на те, що населення мало власність, яку необхідно було оберігати.

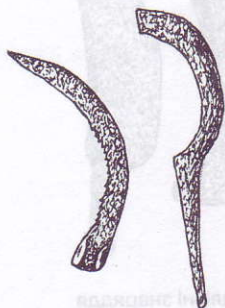
Черняхівці вірили в загробне життя. Своїх померлих одноплемінників вони ховали в неглибоких ямах або спалювали, а прах складали в спеціальні посудини. Такі могили відомі на **Кам'янському городищі** поблизу міста **Кам'янка-Дніпровська**. У момент поховання справляли поминки (тризну). Черняхівці поклонялися силам природи, справляли обряди та ворожіння для одержання багатого врожаю.

Наприкінці IV ст. н. е. у причорноморські степи вторгаються гунни. Багато поселень черняхівської культури були вщент зруйновані.

Антський союз. Вперше давні автори повідомляють про *антив* у 375 р. н. е. у зв'язку з перемогою над ними готів. Антський князь **Бож** із синами і 70-ма наближеними був убитий. Але вже наступного року анти, на боці яких виступили гунни, завдають поразки готам. Саме у цей час антські племена починають проникати в наш край. Найперша їхня пам'ятка знайдена поблизу **балки Осокорівка в Надпоріжжі**. Наприкінці V ст., після розгрому гунського об'єднання, шлях для слов'ян на південь був відкритий.

Більшість антських пам'яток V – VII ст. у Запорізькому краї знайдені на **острові Хортиця** та біля **Дніпровських порогів**. Головним заняттям було землеробство. Тому поселення розташовувалися поблизу річок, де є вода та родюча земля. Житла являли собою чотирикутні землянки, підлога яких була вкопана в землю. У центрі знаходилася піч, збудована з каменю або глини.

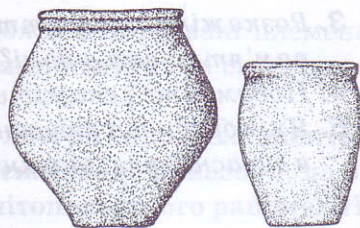
Погодні умови тих часів сприяли розвитку орного землеробства. Обробляли землю вручну, про що свідчать знахідки мотик і лопат. Сіяли і вирощували пшеницю, просо, ячмінь, жито, овес, горох і гречку. Зернові культури жали залізними серпами. Зерно мололи ручними кам'яними жорнами. Хліб випікали в пічках-кам'янках.

Залісні серпи

Анти займалися також скотарством. Розводили велику рогату худобу, коней і свиней. У господарстві важливе місце займали різні промисли, такі як полювання, рибальство, *бортництво* (збирання меду диких бджіл). Полювали на оленів, кабанів, козуль і зайців. Ловили рибу – сомів, судаків, щук і т. ін.

Широко були розвинуті ремесла: ковальство, теслярство, ткацтво. Обробляли камінь, кістку та дерево. Серед антських пам'яток зустрічається гончарний посуд, що використовувався як для особистих потреб, так і на продаж. Вироби антських майстрів потрапляли до сусідніх племен, що жили у верхній течії Дніпра, на Волзі та в Криму. З візантійських міст Криму анти отримували прикраси, дорогий посуд та інше.

Антський глиняний посуд

Суспільство антив, яких учені вважають праукраїнцями, перебувало на останній стадії розкладання первіснообщинного ладу. Давні автори пишуть, що державність у слов'ян проявлялася у формі демократії. Усі важливі суспільні справи вирішувалися на племінних зборах. Антський союз очолювався князями та старійшинами. Згодом їхня влада стала спадковою – передавалася від батька до сина. З'являється дружина, що багатіє за рахунок військових походів. У ранніх слов'ян існувало рабство. Щоправда, це стосувалося тільки полонених, що могли після викупу повернутися додому.

Своїх померлих одноплемінників анти спалювали, а потім прах складали в посудини та ховали. Поруч ставили посуд з їжею та питвом, розміщали знаряддя праці, особисті речі та зброю. Всі ці предмети повинні були служити померлій людині в загробному житті, яке було продовженням земного.

Анти обожнювали явища природи, від яких залежали їхнє життя і добробут. Існували обряди, що присвячувалися порам року і сільськогосподарським роботам: приходу весни та початку сівби, літньому сонцестоянню (*свято Івана Купала*), збору врожаю, зимовим святам родючості (*колядки*). Серезжки, браслети та інші речі прикрашали геометричними візерунками: колами, спіралями, трикутниками. Ці *язичницькі* символи ранніх слов'ян, у тому числі й антив, широко застосовуються в Україні і до сьогодні.

У 602 р., після поразки від Аварського каганату, анти втратили колишню могутність. Їхнє ім'я більше не зустрічається на сторінках літописів давніх авторів. Але вони не зникли безвісти, а ввійшли до складу східнослов'янських племен. На цій основі в IX ст. утворилася давньоруська держава – **Київська Русь**.

Питання до уроку:

1. Розкажіть про заняття населення черняхівської культури? Які стосунки вони мали з сусідніми племенами? Які пам'ятки черняхівської культури на території Запорізької області ви знаєте?
2. Який суспільний лад був у черняхівців?

3. Розкажіть про життя антів. Які ремесла були розвинені? Які пам'ятки вам відомі?
4. Подумайте і скажіть, чому анти не зникли безвісти?
5. Які обряди та вірування антів збереглися в сучасній уяві українців?

Документи

...Саме це «Болото» (Азовське море) вливається в Евксинський Понт (Чорне море). Народи, що тут живуть, у давнину називалися кіммерійцями, тепер же зуть утригурами. Далі на північ від них займали землі численні племена антів.

Прокопій Кесарійський, візантійський історик VI ст.

Племена склавинів і антів подібні за своїм способом життя, за своїми звичаями, за своєю волелюбністю; їх жодним чином не можна схилити до рабства чи покори у своїй країні... Полонених вони тримають у рабстві, як інші племена, протягом необмеженого часу, але обмежуючи (строк рабства) певним чином, пропонуючи їм на вибір: чи бажають вони за певний викуп повернутися додому чи залишитися там (де вони перебувають) на становищі вільних і друзів...

Маврикій Стратег, імператор Візантії VI ст.

Ці племена, склавини й анти, не управляються однією людиною, а здавна живуть у народоправстві (демократії), і тому в них щастя та нещастя в житті вважається справою спільною... Вони вважають, що один тільки бог, творець блискавок, є володарем над усім, і йому приносять у жертву биків і правлять інші священні обряди... Вони вшановують річки, і німф, і всілякі інші божества, приносять жертви всім їм і за допомогою цих жертв ворожать... Вони дуже високі на зріст і величезної сили. Колір шкіри та волосся в них дуже білий.

Прокопій Кесарійський

Питання до документів:

1. Де проживали анти за даними давніх авторів?
2. Прочитайте третій і четвертий документи та складіть розповідь про життя ранніх слов'ян.

Література для читання по темі «Ранні слов'яни в Запорізькому краї»

- ☞ Баран В. Д. Черняховская культура. – К., 1981.
- ☞ Русанова И. П. Славянские древности VI – VII вв. – М., 1976.
- ☞ Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства. – М., 1968.

Терміни для запам'ятовування:

Орне землеробство – вид обробки землі за допомогою тягової сили (волів, биків, коней) і плуга.

Бортництво – вид домашнього промислу, збір меду диких бджіл.

Наральник – залізне вістря, що прикріплюється на рало. Поліпшував обробку землі.

Тризна – поминки по померлій людині.

НАШ КРАЙ В ЕПОХУ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Плем'я гунів... перевершує будь-який ступінь дикості. При самому народженні робляться на щоках дитини глибокі надрізи гострою зброєю для того, щоб ріст волосся, яке з'являється свого часу, притуплявся рубцями, що створюють зморшки, і таким чином вони старіють безбородими і позбавленими всякої краси, подібні до евнухів; всі вони вирізняються твердими та міцними кінцівками, товстими потилицями і взагалі таким потворним і страшним виглядом, що можна прийняти їх за двоногих звірів або порівняти з палями, які грубо зроблено... У них не знайдеш навіть вкритого очеретом куреня; кочуючи по горах і лісах, вони з коліски привчаються переносити холод, голод і спрагу... Вони вдягаються в одяг полотняний або зшитий зі шкурок лісових мишей... Голови вони покривають кривими шапками, волохаті ж ноги захищають козячими шкурами... Ніби прирісши до своїх витривалих, але потворних на вигляд коней і іноді сидячи на них по-жіночому, вони виконують свої буденні справи; на них кожен з цього племені ночує і днює, купує і продає, їсть і п'є, і, прихилившись до вузької шиї своєї скотини, поринає в глибокий сон... Їх тому можна назвати найлютішими воїнами, що здалеку вони б'ються металевими списами... а врукопаш, наосліп, рубляться мечами, і на ворогів, самі уникаючи ударів кинджалів, накидають міцно сплетені аркани... У них ніхто не займається хліборобством... Всі вони, не маючи ні певного місця проживання, ні домівки, ні законів, ні стійкого способу життя, кочують по різних місцях, наче вічні втікачі, з кибитками, у яких минає їхнє життя. Ніхто з них не може дати відповідь на питання, де його батьківщина; він зачатий в одному місці, народжений далеко звідси, вигодуваний ще далі. Вони палають пристрастю до золота і такі неврівноважені та запальні, що іноді одного і того ж дня без будь-якого поштовху зраджують своїх союзників і знову примиряються без будь-якого посередництва...

Амміан Марцеллін, римський історик

Урок 13 ЗАПОРІЗЬКИЙ КРАЙ ВІД РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ ДО РАННЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (Перевірка вивченого матеріалу)

Шановні учні! Ви вже вивчили давній період історії рідного краю. І тепер перевіримо, про що ви дізналися та що запам'ятали.

1. Тестові завдання

- 1. Найбільшу роль у господарстві кіммерійців відіграло...**
 - а) кочове скотарство та орне землеробство;
 - б) кочове скотарство (особливо конярство), ремесло (обробка заліза, виготовлення зброї);
 - в) орне землеробство, ремесло (обробка заліза, виготовлення зброї).
- 2. Історія скіфів датується:**
 - а) IX – VII ст. до н. е.;
 - б) IX – I ст. до н. е.;
 - в) початком VII – першою половиною III ст. до н. е.
- 3. Найвідоміші скіфські пам'ятки в нашому краї – це...**
 - а) кургани Солоха, Мелітопольський, Бердянський, Велика Цимбалка, Гайманова Могила;
 - б) кургани Солоха, Мелітопольський, Бердянський, Велика Цимбалка, Гайманова Могила, Чмирьова Могила, могильник Мамай-Гора та городища – Кам'янське, Совутинське, Лисогорське;
 - в) могильник Мамай-Гора та Кам'янське городище.
- 4. Скіфи вели торгівлю:**
 - а) з грецькими містами Причорномор'я;
 - б) Римською імперією;
 - в) Київською державою.
- 5. У Запорізькому краї сармати жили...**
 - а) у III ст. до н. е. – IV ст. н. е.;
 - б) III ст. до н. е. – III ст. н. е.;
 - в) III ст. до н. е.
- 6. Оберіть правильне твердження:**
 - а) сармати прийшли з-за Дону й мирно розселилися на території Скіфської держави;
 - б) сармати прийшли з-за Дону і частково підкорили скіфів;
 - в) сармати прийшли з півночі і підкорили скіфів.

7. Готи – це...

- а) германські племена, що прийшли зі Скандинавії і в III ст. з'явилися на території нашого краю. Вони вигіснили сарматів і зруйнували причорноморські міста;
- б) слов'янські племена, які прийшли зі Скандинавії і в III ст. підкорили місцеве населення нашого краю;
- в) одне з сарматських племен, що підкорило все Причорномор'я.

8. Готські поселення у Запорізькій області знаходилися...

- а) на ріці Молочній;
- б) у Приазов'ї;
- в) біля Дніпровських порогів.

9. Оберіть правильне твердження:

- а) черняхівці – це праслов'янські племена, що жили в II – V ст. Основою їхнього господарства було орне землеробство, а також розвивалися ремесла, торгівля, скотарство;
- б) черняхівці – це слов'янські племена, що жили в III ст. Основою їхнього господарства були торгівля та скотарство;
- в) черняхівці – це праслов'янські племена, що жили в II – III ст. і займалися лише скотарством і грабіжницькими нападами на сусідів.

10. Оберіть правильне твердження:

- а) в антських племенах розвинуте було орне землеробство, скотарство, а також різні промисли (полювання, рибальство, бортництво) та ремесла (ковальство, теслярство, ткацтво);
- б) в антських племенах розвинуте було тільки бортництво;
- в) в антських племенах розвинуте було ковальство та орне землеробство.

2. Використовуючи текст і малюнки підручника, напишіть невеличке оповідання про життя мешканців Запорізького краю за однією з обраних тем:

- «Спосіб життя киммерійців і їхній слід в історії».
- «Запорізький край у складі Великої Скіфії».
- «Сармати – “народ-військо”».
- «Кочовики періоду великого переселення народів (готи, гуни, авари)».
- «Землероби та ремісники раннього середньовіччя (черняхівці та анти)».

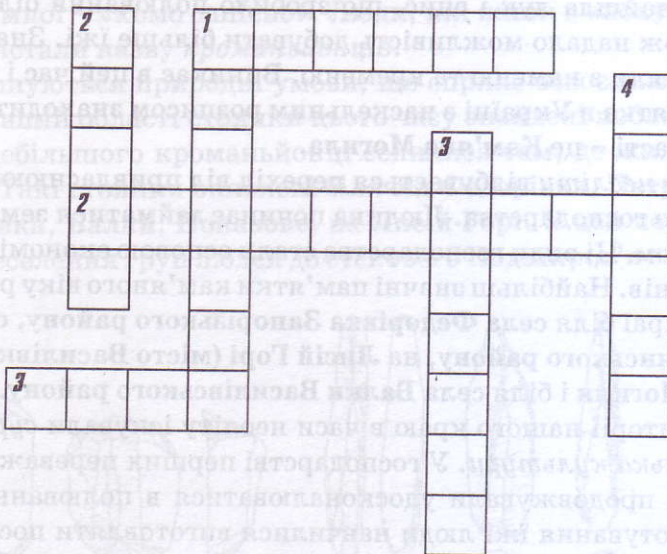
3. Розгадайте кросворд

По вертикалі:

- 1 – племена, що прийшли на зміну скіфам;
- 2 – назва села, де були відкриті багаті поховання кіммерійців;
- 3 – основа війська кіммерійців;
- 4 – держава, до складу якої входили Запорізькі землі.

По горизонталі:

- 1 – один з найвідоміших скіфських царських курганів;
- 2 – перший народ, чие справжнє ім'я нам відоме;
- 3 – союз племен, з пересування якого починається велике переселення народів.

Урок 14 ДАВНЯ ІСТОРІЯ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ

(Повторювально-узагальнюючий)

Найдавніша історія Запорізького краю надзвичайно цікава й насичена подіями, які були важливими як для українських земель, так і для країн Європи.

Завдяки такій науці, як археологія, що вивчає матеріальні залишки життєдіяльності людей, нам відомо про давню історію рідного краю.

З найдавніших часів до раннього середньовіччя населення, що проживало на території Запорізької області, пройшло довгий і складний шлях розвитку. Протягом тисячоліть людина вела боротьбу за існування, опановуючи сили природи для своєї користі. Для вирішення цього завдання потрібні були знаряддя. У період *пізнього палеоліту* людина винайшла лук і спис, що зробило полювання більш безпечним, а також надало можливість добувати більше їжі. Знаряддя праці виготовляли з каменю та кременю. Виникає в цей час і мистецтво. Єдина пам'ятка в Україні з наскельним розписом знаходиться в Запорізькій області – це **Кам'яна Могила**.

В епоху *неоліту* відбувається перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства. Людина починає займатися землеробством і скотарством. Ці види господарства стали основою економіки людства до наших днів. Найбільш значні пам'ятки кам'яного віку розташовані в нашому краї біля села **Федорівка Запорізького району**, села **Ясинувате Вільнянського району**, на **Лисій Горі (місто Василівка)**, поблизу **Кам'яної Могили** і біля села **Балки Василівського району**.

На території нашого краю в часи неоліту існували *сурська й азово-дніпровська культури*. У господарстві перших переважало скотарство, другі продовжували удосконалюватися в полюванні і рибальстві. Для готування їжі люди навчилися виготовляти посуд з глини. З'явилося ткацтво.

В епоху *енеоліту* поширюються перші вироби з міді, розвивається землеробство і відгінне скотарство. З'являється вершництво. Більшість пам'яток цього часу розташовані на островах Надпоріжжя: **Середньому Стозі, Хортиці, Байді**. *Середньостогівські* племена першими пристосували коня для їзди верхи, що дозволило їм освоїти великі простори. *Нижньомихайлівські* племена ховали своїх померлих одноплемінників у курганах. Ці земляні насипи являли собою складне архітектурне спорудження. Саме в цей час кургани вперше з'являються в степах Причорномор'я.

Одна з найяскравіших сторінок у давній історії України належить *трипільській культурі*. Запорізькі землі не були частиною території проживання цього населення, тому й немає у нас пам'яток трипільської культури. Але відомо, що між скотарями (середньостогівцями,

нижньомихайлівцями, новоданилівцями) та землеробами (трипільцями) існували зв'язки. Вони обмінювалися виробами ремісників (знаряддями праці, посудом та ін.), продукцією хліборобства і тваринництва.

Обробляючи мідь, людина винайшла перший сплав – бронзу, що була твердішою за мідь. З'явилося мотичне землеробство. Особливість часів *раннього та середнього бронзового віку* для степових районів у тому, що з'являються єдині великі племінні союзи. На території Запорізької області серед таких племен відомі *ямні, катакомбні* і племена *багатопружкової кераміки*. Пам'ятки цього періоду в сучасних кордонах нашої області розташовувалися в Подніпров'ї та Приазов'ї.

Епоха *пізньої бронзи* ознаменувалася значними змінами. Клімат став більш вологим, і племена, що населяли наш край, почали більше уваги приділяти землеробству. Люди перейшли до осілого способу життя. Тому збільшилася кількість постійних поселень. На території Запорізької області в епоху пізньої бронзи відомі *зрубні, сабатинівські* і *білозерські* племена. Пам'ятки цього часу розташовувалися на узбережжі *рік Дніпро, Верхня Терса, Берда, Молочна, Лозоватка*. Для епохи пізньої бронзи характерна велика кількість скарбів.

Запорізький край в епоху бронзи був осередком обробки металу. Через нашу територію проходив важливий торговий шлях, що з'єднував карпато-балканський регіон з Кавказом.

Першим народом, назва якого збереглася в писемних джерелах, були *кіммерійці*. З їхньою появою пов'язані найважливіші зміни в господарстві та культурі населення України – починається перехід від епохи бронзи до *епохи заліза* і від землеробства до кочового скотарства. У Запорізькій області поховання кіммерійців відкриті біля міст *Василівка, Дніпрорудне, села Балки*, у курганах *Висока Могила, Мала Цимбалка, на могильнику Мамай-Гора*.

Найяскравішу сторінку в житті давніх народів нашого краю залишили скіфи, що прийшли після кіммерійців. Скіфські племена, які з'явилися на території Північного Причорномор'я, заснували тут першу державу на українських землях – *Велику Скіфію*. Наш край був частиною цієї держави. Саме на запорізьких землях знаходилася ставка скіфських царів, священна територія, де ховали царів і знать. Велика Скіфія – це держава, у якій використовувалася праця рядових общинників і рабів.

Скіфи установили тісні контакти з грецькими колоніями, вели з ними торгівлю. У своїй історії скіфські племена перейшли від кочового скотарства до високорозвиненого землеробства. Вони також досягли успіхів у ремеслах. Зв'язки з грецькими містами, а також війни зі східними державами привели до того, що вся Південна Україна, і запорізькі землі в тому числі, стала частиною історичних процесів, які відбувалися в Середземномор'ї та на Близькому Сході.

Сармати, що прийшли на зміну скіфам, не створили своєї держави. Але як військовий союз, «народ-військо», вони перетворили Північне Причорномор'я в плацдарм, звідки робили набіги на Римську імперію, Пізньоскіфську державу в Криму, праслов'янські племена. Сармати принесли в наш край новітні на той час досягнення в озброєнні і веденні бою. У них уперше з'являється важкоозброєний вершник – катафрактарій.

У часи *великого переселення народів* та *епохи раннього середньовіччя* запорізькі землі були територією, через яку пройшла величезна кількість кочових племен. Серед них *готи, гунни, авари*. Окрім кочовиків у нашому краї проживали й землероби – *черняхівці та анти*. Ці племена мали тісні стосунки з провінціями Римської імперії. Завдяки торгівлі на наші землі потрапляли коштовні вироби (прикраси, посуд) та продукти (вино, олія).

Кожний народ залишив свої матеріальні сліди (поселення, поховання, скарби), які вивчають археологи. Завдяки всім цим племенам наші землі були частиною тих подій, що відбувалися у стародавній історії.

Питання до вивченого матеріалу:

- 1. Розкажіть, що таке археологія? Хто і коли займався археологічними розкопками на території Запорізького краю?**
- 2. Кам'яний вік:**
 - Розкажіть, що відбувалося в цей час. Що означає вислів «неолітична революція»?
 - На карті знайдіть пам'ятки кам'яного віку.
- 3. Мідний вік. Епоха бронзи:**
 - Назвіть датування цих періодів історії? Чим відрізняється ця епоха від попередньої?
 - Розкажіть про життя племен цього часу, що проживали в нашому краї. Чим особливо вирізнялися племена епохи бронзи?
 - Розкажіть про вірування людини мідної епохи.
- 4. Ранній залізний вік:**
 - Як змінилося життя людей з появою заліза? Які племена прийшли в цей час на територію Запорізького краю?
 - Складіть розповідь про перебування в нашому краї одного з племен. Використовуйте при цьому уривки з письмових джерел.
- 5. Раннє середньовіччя:**
 - Як ви розумієте вислів «велике переселення народів»? Що ви знаєте про особливості цієї історичної події в Запорізькому краї?
 - Які пам'ятки раннього середньовіччя в Запорізькому краї вам відомі? Чому, на ваш погляд, вони розташовані саме там?
 - Розкажіть про кочовиків і землеробів часів раннього середньовіччя.

Хронологічна таблиця ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ

1,5 млн – 12-10 тис. років тому	палеоліт
IX–VI тис. до н. е.	мезоліт
VI–IV тис. до н. е.	неоліт
IV–III тис. до н. е.	енеоліт, або мідний вік
Кінець III – II тис до н. е.	епоха бронзи
150 – 40-35 тис. років тому	мустьєрська культура
35 – 12-10 тис. років тому	культури пізнього палеоліту
V – поч. IV тис. до н. е.	сурська культура
Друга пол. IV – поч. III тис. до н. е.	середньостогівська культура
XXVII–XIX ст. до н. е.	ямна культура
XXII–XVII ст. до н. е.	катакомбна культура
XVI–XV ст. до н. е.	культура багатопружкової кераміки
XV–XII ст. до н. е.	зрубна культура
XIV–XII ст. до н. е.	сабатинівська культура
XI–IX ст. до н. е.	білозерська культура
IX – поч. VII ст. до н. е.	кіммерійський період
715–679 рр. до н. е.	вторгнення кіммерійців в Ассирію
Поч. VII – перша пол. III ст. до н. е.	скіфський період у давній історії України
70-і рр. VII ст. до н. е.	перші відомості про кіммерійців у близькосхідних документах; початок скіфських походів у Передню Азію
Друга пол. V ст. до н. е.	переміщення основної маси скіфів у степові райони, утворення Північнопричорноморської Скіфії
514–513 рр. до н. е.	скіфо-перська війна
V IV ст. до н. е.	розквіт Північнопричорноморської Скіфії
Ост. десятиліття V ст. до н. е.	час спорудження кургану Солоха
80–70 рр. IV в. до н. е.	спорудження Бердянського кургану
350–320 рр. до н. е.	спорудження Мелітопольського кургану
Близько 340 р. до н. е.	спорудження кургану В. Цимбалка
Кін. IV – поч. III ст. до н. е.	загибель Північнопричорноморської Скіфії
Рубіж III–II ст. до н. е.	поява сарматів у степах Причорномор'я
Рубіж нашої ери	початок переселення сарматів на Правобережжя Дніпра
Середина II ст. до н. е.	поява аланів у Північному Причорномор'ї.
Перша пол. III ст.	поява готів у Північному Причорномор'ї
375–376 р.	гунська навала
III–V ст.	черняхівська культура
IV–VII ст.	велике переселення народів
Середина VI ст.	поява в причорноморських степах аварів

Перелік найвідоміших археологічних пам'яток Запорізької області за епохами

Ранній кам'яний вік – знахідки біля с. Федорівка (Запорізький р-н), о. Таволжаний (Вільнянський р-н), с. Кінські Роздори (Пологівський р-н).

Середній палеоліт – стоянки: біля сіл Федорівка, Петро-Свистунове, Ясинувате, Вільнянка (Вільнянський р-н), Балки (Василівський р-н), м. Василівка.

Пізній палеоліт – стоянки: біля сіл Федорівка, Петро-Свистунове, Улянівка (Вільнянський р-н), Балки (Василівський р-н), м. Василівка; Кам'яна Могила (с. Терпіння, Мелітопольський р-н).

Мезоліт – стоянки: Василівка (Василівський р-н), о. Кизлевій; Кам'яна Могила (с. Терпіння, Мелітопольський р-н), Юр'івка (Приморський р-н), Лиса Гора (м. Василівка).

Неоліт – стоянки: Семенівка (Мелітопольський р-н), Вовчок, Василівка, Стрільча Скеля, Собачки; поселення: Семенівка, Чапаївка (Мелітопольський р-н), Терпіння (Мелітопольський р-н); Кам'яна Могила (с. Терпіння, Мелітопольський р-н); могильники: Лисогірський (Василівський р-н), Мамай-Гора (Кам'янсько-Дніпровський р-н), Вільнянський, Ясинуватівський (Вільнянський р-н).

Енеоліт – поселення: острови Середній Стіг, Стрільча Скеля, Дурна Скеля, Виноградний (всі в районі Надпоріжжя), Хортиця; Чапаївка (Токмацький р-н); курганні поховання: с. Виноградне (Токмацький р-н), Вільногрушівка (Вільнянський р-н), Новоданилівка (Оріхівський р-н), смт. Кам'янка-Дніпровська.

Бронзовий вік – поселення: Стрільча Скеля, Виноградний, Дурна Скеля (всі в районі Надпоріжжя); Мамай-Гора (с. Велика Знам'янка, Кам'янсько-Дніпровський р-н), о. Байда (м. Запоріжжя); с. Маринівка (Приморський р-н); Жовтневе (Токмацький р-н); поховання: могильник «Степовий» (с. Заповітне, Кам'янсько-Дніпровський р-н), с. Велика Знам'янка (Кам'янсько-Дніпровський р-н), с. Заможне, с. Виноградне (Токмацький р-н), с. Соснівка (Мелітопольський р-н), с. Малокатеринівка (Запорізький р-н), с. Вільногрушівка (Вільнянський р-н), курган «Соколовський» (м. Пологи), с. Басань (Пологівський р-н), Маячка (Василівський р-н), Заливне (Новомиколаївський р-н), Любимівка, Новогупалівка, Гнарівське, Михайлівка (Вільнянський р-н), Барвинівка, Старобогданівка (Михайлівський р-н).

Епоха киммерійців – курганні поховання: Висока Могила (с. Балки, Василівський р-н), Аккермень (Мелітопольський р-н), Мамай-Гора (с. Велика Знам'янка, Кам'янсько-Дніпровський р-н), Мала Цимбалка (с. Велика Білозерка, Великобілозерський р-н).

Скіфський період – городища: Кам'янське (смт. Кам'янка-Дніпровська), Лисогірське (смт. Василівка); Совутинське (о. Хортиця); курганні поховання: Солоха, Мамай-Гора (с. Велика Знам'янка, Кам'янсько-Дніпровський р-н), Цимбалка, Чмирьова Могила (с. Велика Білозерка, Великобілозерський р-н), Бердянський (с. Нововасилівка, Бердянський р-н), Мелітопольський (м. Мелітополь), Гайманова Могила (с. Бал-

ки, Василівський р-н), Гюнівка (Великобілозерський р-н), Ташенак, Кара-Тюбе (р-н м. Мелітополя), Вовчанське, Юр'івка, Володимирівка (Акимівський р-н), Гермесова Могила, Довга Могила (с. Мар'ївка, Запорізький р-н), Володимирівка (Приазовський р-н), Тимошівка (Михайлівський р-н), Чкалово, Білоріцьке, Новоолександрівка (Веселовський р-н).

Сарматські часи – курганні поховання: Жовтневе, Любимівка, Новокупалівка, Новоукраїнка, Вільногрушівка, Дніпровка (Вільнянський р-н), Дніпробуд (м. Запоріжжя), Орлянське, Балки, Златополь (Василівський р-н), к-н «Соколовський», Кінські Роздори (Пологівський р-н), Мамай-Гора, Іллінка, с. Велика Знам'янка, Благовіщенка (Кам'янсько-Дніпровський р-н), Виноградне, Заможне, Жовтневе (Токмацький р-н), смт. Акимівка, Новопиліпівка, Аккермень (Мелітопольський р-н); скарби: Янчекракський (Василівський р-н).

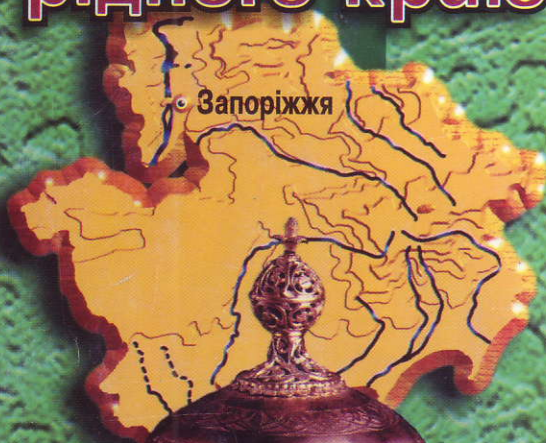
Раннє середньовіччя – окремі могили: о. Хортиця, Новогригорівка (Запорізький р-н), Новоіванівка (Новомиколаївський р-н), Жовтневе (Токмацький р-н), Кам'яна Могила, м. Мелітополь, Дмитрівка (Приазовський р-н); поселення та могильники: Федорівка, Новоолександрівка, Привільне, о. Хортиця, с. Рибальське, балка Молодняга, о. Байда, Біленьке, Августинівка (Запорізький р-н), Петро-Свистунове (Вільнянський р-н), смт. Кам'янка-Дніпровська.

6

клас

ІСТОРІЯ

рідного краю

© ВИДАВНИЦТВО
Трем'єр
ЗАПОРІЖЖЯ

